

bilimname XXXVII, 2019/1, 725-757
Geliş Tarihi: 18.09.2018, Kabul Tarihi: 04.03.2019, Yayın Tarihi: 30.04.2019
doi: <http://dx.doi.org/10.28949/bilimname.461055>

EBÛ ZER EL-HEREVÎ'NİN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

Ömer Faruk AKPINAR^a

Öz

Müellifinin alanındaki otoritesi ve telifinde takip ettiği titizlik ve metot sayesinde İslâm kültüründe Kur'an'dan sonra en güvenilir kitap olarak şöhret bulan Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'inin bugüne ulaşmasında önemli bir yer edinen Ebû Zer el-Herevî (ö.434/1043), hadis başta olmak üzere Kur'an ilimleri, fıkıh ve kelâm dallarında eserler telif etmiş çok yönlü bir âlimdir. Devrinin önemli ilim merkezlerini dolaşmış, pek çok hocadan ders almıştır. *Sahîh-i Buhârî*'nin Ferebrî nüshasının üç ayrı rivayetini birleştirmek suretiyle edisyon kritiğinin ilk örneklerinden birisini ortaya koymuş, bu gayreti ile Ferebrî rivâyetinin diğer rivayetlere tercih edilmesine katkıda bulunmuştur. Hayatının önemli bir kısmını geçirdiği Mekke'de *Sahîh*'i okutması, kendi nüshasının farklı coğrafyalara yayılmasını sağlamıştır. O, talebelik ettiği ve mezhebini benimsediği Eş'arî âlimi Ebû Bekr el-Bakillânî'nin görüşlerinin yayılmasına da öncülük etmiş, zâhidâne yaşantısı sayesinde de tasavvufta emsal gösterilen Harem şeyhlerinden biri haline gelmiştir. Kendi telif ettiği eserler yanında râvisi olduğu eserler, Ebû Zer'i, ilim tarihinde önemli bir konuma getirmiştir. Buhârî'nin *Sahîh*'inden başka iki *Târîh*'inin ve Dârekutnî'nin önemli bazı eserlerinin günümüze ulaşmasında onun da katkısı olmuştur. Bu makale, onun hayatını, ilim çevresini ve İslâmî ilimlerdeki konumunu, özellikle de *Sahîh-i Buhârî* râvileri arasındaki yerini ve *Sahîh* nüshasının bazı özelliklerini ortaya koymayı hedeflemektedir. Ayrıca onun rivayet ettiği -tespit edilebildiği kadarıyla- 21 esere işaret edilerek kitap rivâyet geleneğinin bir örneği ortaya konulmuş olacaktır.

Anahtar kelimeler: Hadis, Biyografi, Ebû Zer el-Herevî, Sahih-i Buhârî, el-Câmiu's-sahîh

THE LIFE OF ABÛ ZAR' AL-HARAWÎ AND HIS SCIENTIFIC PERSONALITY

Abû Zar' 'Abd b. Aḥmad al-Harawî (d. 434/1043) is a multi-faceted, voluminous scholar who has written works in Qur'ānic sciences, fiqh and kalam, especially

^a Arş. Gör. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ofakpinar@sakarya.edu.tr

hadîth. He was born in Harât, one of the major cities of Khorasan, in 355 or 356 (966 or 967) as a descendant of Hazraj. He has an important place in *Şahîh al-Bukhârî*'s living up to today, which is a work that found fame in Islamic culture as the most reliable book after Qur'ân thanks to the authority of the author in his field and the method and thoroughness he followed.

Abū Zar' traveled the important science centers of his time, like Basrah, Baghdad, Damascus, Egypt, Sarakhs, Balkh, Marw, Neyshabur, Mecca and took lessons from many teachers. As a matter of fact, he collected the names of the teachers he learned from them in a book and the number of teachers mentioned in this book exceeded 300.

[The Extended Abstract is at the end of the article.]

Giriş

Hadislerin senedleriyle nakledilmesi işinin devam ettiği Hicrî ilk üç asırlık dönem hadis tarihinde “rivayet asrı” olarak isimlendirilmiş,¹ sened kullanımının ve önceki eserlerde bulunmayan hadisleri toplama işleminin devam etmesi sebebiyle bu dönemin V. (XI.) asra kadar uzatılabileceği ifade edilmiştir.² Bununla birlikte hadislerin, *Kütüb-i sitte* gibi temel hadis eserleriyle tasnif edilmiş olması, ilk başlarda belli hadislerin rivayeti şeklinde devam eden isnadlı nakil sistemini, çoğunlukla kitapların rivayetine dönüştürmüş ve sadece hadis kitapları değil, tüm ilim dallarındaki eserler, hoca-talebe ilişkisiyle isnadlı bir şekilde nesilden nesile aktarılmıştır. Muhtevası ve metodolojisi sebebiyle bazı kitaplar, ilim ehli arasında daha çok rağbet görmüş, bunun yanında rivayet edilen bir eserin kıymeti, kendisini nakleden râvîlerin güvenilir olup olmamasıyla tartışılmıştır.³ İslâm kültüründe müstesna bir yer edinen Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh* adlı eseri, bu alanda en fazla talep gören eserlerden biri olmuştur. Buhârî'nin öğrencilerinden Ferebrî'den nakledildiğine göre kitabı Buhârî'den doksan bin kişi sema etmiştir.⁴ Ne var ki bunlardan sadece Ferebrî rivayeti

¹ Nûruddîn Itr, *Menhecü'n-nakd fi ulûmi'l-hadîs* (Dimeşk-Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2015), 146; Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009), 256.

² Aydın, *Hadis İstılahları*, 256; Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2012), 20. Ayrıca bkz. Seyyid Abdülmâcid Gavri, *Mevsûatü ulûmi'l-hadîs ve fûnûnihî* (Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 2012), 2: 476-477.

³ Johannes Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, trc. Mustafa Macit Karagözoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 45.

⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medîneti's-selâm ve ahhâru muhaddisihâ*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001) 2: 328. *Sahîh* râvîsi Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Matar'ın (ö.320/932) nisbesinin el-Ferebrî değil, el-Ferebrî şeklinde okunmasına dair bkz. Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, nşr. Abdullâh Ömer

günümüze gelebilmiştir.⁵ Ferebrî nüshasının elde ettiği bu başarıda, hocasının kitabının asl'ını yanında bulundurduğu, *Sahîh*'in tamamını hocasından birden fazla semâ' ettiği ve son semâ' edenlerden olduğu bilgilerinin⁶ yanı sıra, bu nüshanın farklı rivayetlerinin henüz erken sayılabilecek bir dönemde hâfız muhaddislerden Ebû Zer el-Herevî tarafından cem edilmesinin de etkili olduğu belirtilmiştir.⁷ Bu çalışma, böylesi önemli bir telif faaliyetinin sahibi olan Ebû Zer el-Herevî'nin tanınmasına küçük bir katkı sunmaya matuf olup onun hayatı, ilim çevresi, ilmî kişiliği ve eserleri sırasıyla incelenecektir.

A. Hayatı⁸

Ebû Zer Abd⁹ b. Ahmed b. Muhammed el-Herevî, genel kabul gören görüşe göre 355 veya 356 (966 veya 967) yılında Herât'ta doğdu. Bizzat kendisinin doğum tarihi konusunda kesin bir bilgiye sahip olmadığı ve 355 veya 356 yılında doğduğunu söylediği kaynaklarda yer almıştır.¹⁰ Zehebî bu sebeple 'takriben 355 senesi' demiştir.¹¹

Ebû Zer'in nesebi, Hazrec kabilesinden Mâlik b. Neccâr'a ulaşmaktadır. Kādî İyâz, bu bilgiyi Ebû Zer'e ait bir kitabın başında gördüğünü ifade

el-Bârûdî (Beyrût: Dâru'l-Cinân, 1988), 4: 359; Abdulvahap Özsoy, *Buhârî Nüshaları ve Nüsha Farklılıklarının Mahiyeti Üzerine* (Kayseri: Fenomen Yayıncılık, 2016), 62.

⁵ Bkz. M. Fuât Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2000), 190-191.

⁶ Ali Osman Koçkuzu, "Firebrî", *DİA*, 13/132.

⁷ Bkz. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 191.

⁸ Ebû Zer el-Herevî hakkında vefatının bininci yıldönümü münasebetiyle Muhammed el-Bereke tarafından *Ebû Zer el-Herevî ve ulemâü'l-garbi'l-İslâmî: cevânib mine't-tevâsulî'l-fikrî beyne's-sark ve'l-garb hılâle'l-asrî'l-vasît* adıyla bir eser neşredilmiş, 9 Nisan 2014 tarihinde bu kitap muvacehesinde bir de panel düzenlenmiştir. Bilgi için bkz. er-Râbitatü'l-Muhammediyye li'l-ulemâ, "Ahbâr Mütenevvia", erişim: 30 Temmuz 2018, <http://www.arrabita.ma/Article.aspx?C=105054>.

⁹ Kādî İyâz, İbnü'l-Cevzî ve Yâkût, Ebû Zer'in ismini 'Abdullah'; İbn Ferhûn, 'Ubeydullâh' olarak zikretmiştir. Bkz. Kādî İyâz b. Mûsâ el-Yahsûbî, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, nşr. Muhammed Sâlim Hâşim (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 2: 275; Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-ümem ve'l-mülûk*. nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ – Mustafâ Abdülkâdir Atâ (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 15: 287; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-buldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977), 3: 317; İbrâhîm b. Nûreddîn İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yâni ulemâi'l-mezheb*, nşr. Me'mûn b. Muhyiddîn el-Cennân (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996), 311. Ancak doğrusu tespit edildiği gibidir. *Fehrese* nâşiri Muhammed Fuâd Mansûr'un, ismi 'Abdurrahman' olarak vermesi ise sehv eseri olmalıdır. İbn Hayr, *Fehrese*, 62.

¹⁰ Hatîb, *Târîh*, 12: 457; Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2: 277; Muhammed b. Ömer İbn Ruşeyd, *İfâdetü'n-nasîh bi't-ta'rîfi bi-senedi'l-Câmi's-sahîh*, nşr. Muhammed el-Habîb İbnü'l-Hüce (Tunus: Matbaatü's-Şeriketi't-Tünûsiyye, ts.), 44; Şemsüddîn Muhammed ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnâvut-Ali Ebu Zeyd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983), 17: 555.

¹¹ Şemsüddîn Muhammed ez-Zehabî, *Tezkiretü'l-huffâz* (Beyrut: y.y., 1956), 3: 1104.

etmiştir.¹² Ebû Zer, memleketinde “İbnü’s-Semmâk” diye tanınmış,¹³ doğduğu yere nispetle *el-Herevî* nisbesiyle meşhur olmuştur. Bununla birlikte Herât’ın Horasan’ın büyük şehirlerinden biri olması sebebiyle *el-Horâsânî*, daha sonra Mekke’ye yerleştiğinden *el-Mekkî*, Mekke’de Benî Şebâbe yurduna yerleştiğinden *eş-Şebâbî*, soyuna nispetle *el-Ensârî* ve *el-Hazrecî*, Mâlikî mezhebine mensubiyeti hasebiyle *el-Mâlikî*, Eş’arî mezhebini benimsemesi sebebiyle *el-Eş’arî* nisbeleriyle de anılmıştır.¹⁴

Hicrî 4. yüzyılın ikinci yarısı ile beşinci yüzyılın ilk çeyreğinde yaşayan Ebû Zer, hayatının ilk kısmını, Horasan’ın mamur şehirlerinden Herât’ta¹⁵ geçirmiştir. Hz. Osmân zamanında el-Ahnef b. Kays tarafından fethedilen acemlerin yaşadığı bu şehre 51/671 yılında Emevî valisi Rebî’ b. Ziyâd’ın bazı arap kabilelerini yerleştiği bilinmektedir.¹⁶ Arap asıllı Hazrec kabilesine mensup olan Ebû Zer’in soyu muhtemelen bu kimselere dayanmaktadır. Onun yaşadığı dönemde her ne kadar bazı karışıklıklar yaşanmış ve şehir birkaç defa el değiştirmişse de Herât’ta Sâ mânîler hüküm sürmekte, Bağdat’ta ise Büveyhîlerin (320/932–454/1062) etkinliği devam etmekteydi. Şehirde 297/909 yılında başlayan Sâ mânî devrinden sonra Sâ mânîlerin Horasan valisi Gazneli Sebük Tegin’le beraber Türk hâkimiyeti başlamıştır (384/994). Gazneliler zamanında Mekke’ye yerleşen Ebû Zer’in, sonraki yıllarda memleketinde yaşanan Gaznelilerle Selçuklular arasındaki mücadelelere şahit olmadığı tahmin edilebilir.¹⁷

Ebû Zer el-Herevî, hayatının bir kısmını ilim için yaptığı seyahatlerde geçirmiştir.¹⁸ Onun öncelikle, yaşadığı çağın ilim geleneğine uyararak, memleketindeki âlimlerden dersler aldığı söylenebilir. Nitekim rivayetiyle meşhur olduğu *Sahîh-i Buhârî*’yi ilk aldığı hocası Hammûyî’den¹⁹ 373/983-4

¹² Kādî İyâz, *Tertîbü’l-medârik*, 2: 275.

¹³ Zehebî, *Siyer*, 17: 555; Süyûtî, *Tabakâtü’l-huffâz*, 425.

¹⁴ Zehebî, *Siyer*, 17: 555; Yâkût, *Mu’cemü’l-büldân*, 3: 317; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü’l-ârifin esmâü’l-müellifin ve âsâru’l-musannifin* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951-1955), 1: 437. Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A’lâm kâmusü terâcimi li eşhürî’r-ricâlî ve’n-nisâ* (Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 2002), 3: 269; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu’cemü’l-müellifin terâcimu musannifî’l-kütübi’l-arabiyye* (Beyrut: y.y., ts.), 2: 38. İbn Hayr “el-Mâsî” şeklinde bir nisbe daha zikretse de bunu doğrulayan bir bilgiye rastlanamamıştır. ماسی şeklinde olan bu sözcüğün المكي veya المالكي kelimelerinin tahrife uğramış hali olması muhtemeldir. Krş. Ebû Bekir Muhammed İbn Hayr el-İşbilî, *Fehrese* (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1998), 89.

¹⁵ İbn Ruşeyd, *İfâdetü’n-nasîh*, 39. Sulh yoluyla ele geçirilen Herât, bugünkü Afganistan’ın kuzeybatısında yer almaktadır. Recep Uslu, “Herât”, *DİA*, 17: 215.

¹⁶ Uslu, “Herât”, 17: 215.

¹⁷ Uslu, “Herât”, 17: 215-216.

¹⁸ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15: 287.

¹⁹ “Hammûye” ismine nisbet edilen bu kelime, bazı kaynaklarda Şam’ın şehirlerinden Hama’ya nisbet edilen “Hamevî” ile karıştırılmıştır. Bkz. M. Yaşar Kandemir, “Ebû Zer el-

yılında memleketi Herât'ta okuduğu kaydedilmiştir. Ancak aradan henüz bir sene geçmişken 374/985 yılında Belh'e gittiği ve orada Müstemlî'den *Sahih'i* okuduğu anlaşılmaktadır. Yaklaşık onbeş sene sonra 389/998 yılında Horasan'ın kuzeyindeki Merv'de Küşmeyhenî'den *Sahih'i* okuduğu²⁰ göz önünde bulundurulduğunda bu süre zarfında onun daha çok Horasân bölgesinde bulunduğu belirtilebilir. Bununla birlikte 377 yılında Mekke'de ikamet ettiği belirtilen²¹ İbrâhîm b. Muhammed ed-Dîneverî'den Mekke'de hadis dinlediği bilgisinden hareketle,²² onun yirmili yaşlarındayken Hicaz'a seyahat yaptığı da öne sürülebilir. 385/995 yılında Bağdat'ta vefat eden Dârekutnî'den ilim alması²³ ayrıca yirmili yaşlarında ilim yolculuğuna çıkan Hatîb'in, kendisi yokken Ebû Zer'in Bağdat'a geldiğini haber vermesi,²⁴ onun genç yaşlarında gerek Horasan içinde gerekse başka merkezlere ilim yolculuklarında bulunduğu şeklindeki bu iddiayı kuvvetlendirmektedir.

Horasan dışında Cebel ve İrak bölgesinde bulunduğu, Hicâz ve Mısır'a yolculuk ettiği nakledilen²⁵ Ebû Zer'in, Endülüs'ten doğuya doğru seyahat ettiği nakledilse de²⁶ Endülüs'e ne zaman ve nasıl gittiğine dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bağdat, Basra, Herât, Serahs, Belh, Merv, Dımaşk, Mısır gibi yerlerde ilim öğrenen²⁷ Ebû Zer'in farklı coğrafyaları dolaştığı özellikle vurgulanmıştır.²⁸ Horasan, Bağdat ve Mekke'de hadis rivayet ettiği kaydedilmiştir.²⁹

Bir süre Mekke'de ikamet ettikten sonra Arap bir hanımla³⁰ evlenerek

Herevî", *DİA*, 10: 270; a.mlf., "el-Câmiu's-sahîh", *DİA*, 7: 117. Doğru okunuşu için bkz. İbnü'l-Cezerî, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb* (Beyrût: Dâru Sâdır, 1980), 1: 391-392.

²⁰ Ebû Zer'in bu üç hocasından semâ' tarihi için bkz. İbn Hayr, *Fehrese*, 82; İbn Ruşeyd, *İfâdetü'n-nasîh*, 41-42. Ebû Zer'in Küşmeyhenî'den rivayeti için *Fehrese*'de rakamla 387 yılı zikredilmişse de İbn Ruşeyd, 389 yılını okunuşu ile birlikte zikrettiğinden, üstelik Muharrem ayı şeklinde tam tarih verdiğinden bu tarih tercih edilmiştir.

²¹ Ali b. el-Hasen İbn Asâkîr, *Târîhu medîneti Dımaşk*, nşr. Muhibbuddin Ebû Saîd (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1995-2000), 32: 373.

²² Zehebî, *Siyer*, 17: 555.

²³ Nitekim Dârekutnî'nin bazı eserleri rivayet etmiştir. Bu konu ileride zikredilecektir.

²⁴ Hatîb, *Târîh*, 12: 457.

²⁵ Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2: 276.

²⁶ Kehhâle, *Mu'cem*, 2: 38. Makkarî, "Endülüs'ten doğuya seyahat edenler" başlığında Bâcî'yi anlatırken onun hocası Ebû Zer'den de bahsetmiştir. Ebû Zer'in Endülüs'ten doğuya seyahati bilgisi muhtemelen bu bilgiden hareketle söylenmiş ve hata edilmiştir. Bkz. Ahmed b. Muhammed et-Tilmisânî el-Makkarî, *Nefhu't-tîb min ğusni Endelüsü'r-ratîb*, nşr. İhsan Abbâs (Beyrût: Dâru Sâdır, 1988), 2: 70.

²⁷ Kehhâle, *Mu'cem*, 2: 38.

²⁸ Ebu'l-Fidâ İsmâîl İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Cize, Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1997-1999), 15: 688.

²⁹ Zehebî, *Siyer*, 17: 555; Kehhâle, *Mu'cem*, 2: 38.

³⁰ Hatîb, *Târîh*, 12: 457; Zehebî, *Tezkire*, 3: 1104. İbnü'l-Cevzî, onun Mağrib'de evlendiğini ve Serâvât'a yerleştiğini söylemiş (*el-Muntazam*, 15: 287), bir yazmada ise Mağrib'de evlenip, Sudan'a yerleştiği şeklinde kaydedilmiştir (İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 15: 688 naşirin

Mekke yakınlarına yerleşmiş,³¹ 78 yaşında³² vefatına kadar hayatının kalanını burada geçirmiştir.³³ Onun 30 yıldan fazla burada yaşadığı,³⁴ her sene hacca gelip, Mekke’de hadis okuttuğu ve hac mevsiminden sonra ailesinin yanına döndüğü kaydedilmiştir.³⁵ Onun vefat tarihi konusunda 431/1039,³⁶ 435/1044³⁷ ve 436/1045³⁸ yılları zikredilmiş olsa da genel kabul gören görüşe göre vefatı 434/1043 yılının³⁹ Zilkade⁴⁰ ayındadır.

Kaynaklarda Ebû Zer’in ailesi hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Sadece 415/1024 yılında doğan İsâ isimli bir oğlundan bahsedilmektedir.⁴¹ Künyesi Ebû Mektûm⁴² olan ve 497 (1104) yılından sonra vefat eden⁴³ bu oğlundan başka çocuğunun olup olmadığı konusunda yeterince bilgi tespit edilememiştir.

B. İlim Çevresi

Yaptığı ilim yolculukları yanında ömrünün son otuz yılını Mekke’de

notu). Başka kaynaklarda tespit edemediğimiz bu bilgide “el-Arab” ifadesinin “el-Mağrib” şeklinde tashif edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

³¹ Hatîb, *Târîh*, 12: 457; Kādî İyâz, *Tertîbü’l-medârik*, 2: 276; Makkarî, *Nefhu’t-tîb*, 2: 69. Ebû Zer’in evlenip ikamet ettiği yer olarak zikredilen ‘es-Serâvât’ın neresi olduğu konusunda netlik yoktur. Kandemir, bunu “civardaki havadar köyler” olarak yorumlamıştır (M. Yaşar Kandemir, “Ebû Zer el-Herevî”, *DİA*, 10: 270). Ayrıntılı bilgi için bkz. Yâkût, *Mu’cemü’l-büldân*, 3: 205, 317.

³² İbnü’l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü’z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1979), 5: 164.

³³ Ali b. el-Hasen İbn Asâkir, *Tebyînü kizbî’l-müfterî fî ma nüsibe ile’l-imâm Ebi’l-Hasen el-Eş’arî* (Dimaşk: y.y., 1347), 255; Zehebî, *Siyer*, 17: 557.

³⁴ Kādî İyâz, *Tertîbü’l-medârik*, 2: 276.

³⁵ Hatîb, *Târîh*, 12: 457; Zehebî, *Siyer*, 17: 556.

³⁶ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyye*, 1: 437.

³⁷ Kādî İyâz, *Tertîbü’l-medârik*, 2: 277; İbn Ruşeyd, *İfâdetü’n-nasîh*, 43; Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü’l-fehâris ve’l-esbât ve mu’cemu’l-meâcim ve’l-meşihât ve’l-müselâlat*, nşr. İhsân Abbâs (Beyrût: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1982), 2: 611; Fuat Sezgin, *Târîhu’t-türâsî’l-arabî*, trc. Muhammed Fehmî el-Hicâzî (Riyad: Câmîatü’l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1991), 1: 479. Talebesi Uzrî’nin, onun vefat tarihini 435 yılının Şevvâl ayı olarak verdiği nakledilmiş, İbn Ruşeyd de bunu benimsemiştir. İbn Ruşeyd, *İfâdetü’n-nasîh*, 44.

³⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfu’z-Zünûn an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn* (Ankara: Maarif Matbaası, 1941), 1: 441. Kâtip Çelebi, kitabının başka yerlerinde vefat tarihini 434 yılı olarak vermiştir. Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, 2: 1673, 1830.

³⁹ Hatîb, *Târîh*, 12: 458; İbn Asâkir, *Tebyîn*, 255; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15: 287; İbn Ruşeyd, *İfâdetü’n-nasîh*, 44; Zehebî, *Siyer*, 17: 556, 563; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 15: 688.

⁴⁰ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15: 287; İbn Ruşeyd, *İfâdetü’n-nasîh*, 44; Zehebî, *Siyer*, 17: 557. Kādî İbn Şibrîn’in (ö.503/1109) de vefat tarihini bu şekilde verdiği belirtilmiştir. İbn Ruşeyd, *İfâdetü’n-nasîh*, 44. Ayrıca Şevvâl ayından hemen sonra veya Zilkade’nin bitmesine beş gün kala vefat ettiği nakledilmiştir. Bkz. Hatîb, *Târîh*, 12: 458; Zehebî, *Siyer*, 17: 562. Şevvâl ayında vefat ettiği bilgisi zühul eseri olmalıdır. Bkz. Süyûtî, *Tabakâtü’l-huffâz*, 425.

⁴¹ Zehebî, *Siyer*, 17: 555.

⁴² Yâkût, onun künyesini Ebû Cemî’ olarak zikretmiştir. Yâkût, *Mu’cemü’l-büldân*, 3: 317.

⁴³ Zehebî, *Siyer*, 19: 172.

geçirmesi Ebû Zer el-Herevî'nin ilim çevresinin oldukça geniş olmasını sağlamıştır.

1. Hocaları

Hocalarının çokluğu sebebiyle “kesîru’s-şüyûh” olarak nitelenen⁴⁴ Ebû Zer, memleketi Herât başta olmak üzere Basra, Bağdat, Dimeşk, Mısır, Serahs, Belh, Merv, Nisâbûr ve Mekke gibi önemli ilim merkezlerinde birçok kimseden ders almıştır. Kendisinden Herât’ta ilim aldığı Ebu’l-Fadl Muhammed b. Abdillâh b. Hamîrûye el-Herevî (ö.372/982-3), onun ilk hocası sayılmıştır.⁴⁵ Ondan başka Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. Ahmed ed-Dîneverî (ö.372/982-3’den sonra), Ebû İshâk İbrâhîm b. Ahmed el-Müstemlî (ö.376/986), Semerkant kadısı Halîl b. Ahmed el-Hanefî (ö.378/988-9), Ebû Bekr Hilâl b. Muhammed b. Muhammed (ö.379/989), Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed b. Hammûye el-Hammûyî es-Serahsî (ö.381/991), Ebû Bekr Ahmed b. İbrâhîm b. Şâzân (ö.383/993),⁴⁶ Ebu’l-Hasen ed-Dârakutnî (ö.385/995), Ebû Hafs Ömer b. Ahmed İbn Şâhîn (ö.385/996), Alî b. Ömer es-Sükkerî (ö.386/996), Ebû Bekr Ahmed b. Abdân (ö.388/998), Ebu’l-Heysem Muhammed b. Mekki el-Küşmeyhenî⁴⁷ (es-Serahsî) (ö.389/999), Zâhir b. Ahmed el-Fakîh es-Serahsî (ö.389/999), Velîd b. Bekr b. Mahled b. Ziyâd el-Amrî (ö.392/1002),⁴⁸ Abdulvehhâb b. el-Hasen el-Kilâbî (ö.396/1005-6), Ebû Müslim el-Kâtib (ö.399/1009),⁴⁹ Ebû Abdillâh el-Hâkim (ö.405/1014) gibi pek çok isim onun hocaları arasında zikredilmiştir.⁵⁰

Bunlar arasında kendilerinden *Sahîh-i Buhârî*’yi naklettiği hocalarından Hammûyî’den 373/983-4 yılında Herât’ta, Müstemlî’den 374/985 yılında Belh’te, Küşmeyhenî’den 389/998 yılında Küşmeyhen’de sema ettiği kaydedilmiştir.⁵¹

⁴⁴ Abdülğâfir el-Fârisî, *el-Müntehab mine’s-siyâk li Târîhi Nisâbûr*, nşr. Muhammed Ahmed Abdülazîz (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1989), 401; Zehebî, *Tezkire*, 3:1106; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 15: 688; Süyûtî, *Tabakâtü’l-huffâz*, 425.

⁴⁵ Zehebî, *Siyer*, 17: 556.

⁴⁶ Ebû Zer, Bağdat’ın en sika âlimleri arasında ikinci olarak onu zikretmiştir. Bkz. Zehebî, *Siyer*, 16:429.

⁴⁷ “Küşmîhenî” olarak meşhur olan bu ismin okunuşunu Yâkût el-Hamevî bu şekilde tespit etmiştir. Bkz. Yâkût, *Mu’cemu’l-büldân*, 4:463.

⁴⁸ Ebû Zer ile Abdülğânî el-Hâfîz’ın Velid el-Amrî’den rivayette bulunmuş olmalarının onun için övünç olarak yeteceği belirtilmiştir. Makkarî, *Nefhu’t-tîb*, 2:380.

⁴⁹ Bu ismin “Müslim el-Kâtib” şeklinde verilmesi zühûl eseri olmalıdır. Bkz. Nuri Topaloğlu, *Selçuklu Devri Muhaddisleri* (Ankara: DİB Yayınları, 1988), 53.

⁵⁰ Hatîb, *Târîh*, 12:457; Fârisî, *Târîhu Nisâbûr*, 401; Kâdî İyâz, *Tertîbü’l-medârik*, 2: 276; Zehebî, *Siyer*, 17: 555; *Tezkire*, 3: 1103-1104; İbn Hacer el-Askalânî, *Tefsîru’l-müntebih bi tahrîri’l-müştebih*, nşr. Muhammed Alî en-Neccâr (Beyrût: el-Mektebetü’l-İlmiyye, ts.), 3: 1024; Makkarî, *Nefhu’t-tîb*, 2:508.

⁵¹ İbn Hayr, *Fehrese*, 82; İbn Ruşeyd, *İfâdetü’n-nasîh*, 41-42.

Ebû Zer'in, hocalarını *Mu'cem* adlı bir kitapta topladığı,⁵² hatta karşılaştığı halde hadis almadığı hocaları için de ayrı bir derleme yaptığı⁵³ nakledilse de bu kitaplar günümüze ulaşmamıştır.

Ebû Zer'in, Mısır Fâtımî yöneticileriyle münasebeti sebebiyle Abdülğanî el-Ezdî'den ve Fatımîler dönemi kadılarından olduğu için Kudâî'den (ö.454/2062) semadan kaçındığı nakledilmiştir.⁵⁴

2. Talebeleri

Ebû Zer, Horâsân, Bağdât ve Mekke'de dersler vermiş, pek çok talebe kendisinden ilim öğrenmiştir. Onun en önde gelen talebesi, kendisinden *Sahîh*'i ve diğer bazı eserlerini rivayet eden oğlu Ebû Mektûm İsâ'dır (ö.497/1104). Ebû Zer'in belki de ilk talebelerinden biri olan oğlu İsâ, babasının vefatından sonra onun gibi ikamet ettiği köyden her hac mevsimi Mekke'ye gelir ve hadis dersleri verirdi. Bir gün Mağrib emirlerinden Meymûn b. Yâsîn gelmiş, ondan *Sahîh*'i dinlemiş, ciddî bir bedel karşılığında Ebû Zer'in Müstemlî'den rivayeti olan *Sahîh* nüshasını satın alıp Mağrib'e götürmüştür.⁵⁵ Seksenli yaşlarda hacca geldiği bilinen Ebû Mektûm'un 497/1104 senesinde vefat ettiği sanılmaktadır.⁵⁶

İbnü'd-Delâî diye tanınan Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ömer el-Uzrî (ö.478/1085), Ebû Zer'in önde gelen öğrencilerindedir. Aslen Meriyyeli olup babasıyla birlikte 407 yılında doğuya doğru ilim yolculuğuna çıkmış, Mekke'de uzun süre kalmış, Ebû Zer'e talebelik etmiştir. Ondan *Sahîh*'i defalarca (7 kere) dinlediği nakledilir. Ayrıca onun kitaplarının ve rivayet ettiği eserlerin de çoğunun râvilerindedir.⁵⁷

Mâlikî mezhebinin önemli simalarından ve *Sahîh*'in râvilerinden olan Ebu'l-Velîd Süleymân b. Halef el-Bâcî (ö.474/1081) de Ebû Zer'in önde gelen talebelerindedir. Endülüs'te doğan ve ilk tahsilini burada alan Bâcî, 426/1035 yılında doğuya doğru seyahate çıkmış, üç yıl Ebû Zer'in yanında kalmış, ondan hadis ve fıkıh okumuştur. Bu üç yıl zarfında Ebû Zer'in yanından hiç ayrılmadığı, hatta onunla birlikte onun ikamet ettiği köye bile gittiği nakledilmiştir.⁵⁸ Batıdaki *Sahîh* nüshalarının çoğunun, onun ve talebesi Ebû Alî es-Sadeff'nin Ebû Zer'den rivayet ettikleri nüshalara

⁵² Zehebî, *Siyer*, 17: 555.

⁵³ Ziriklî, *el-A'lâm*, 3: 269. Bu kitaplar hakkında ileride bilgi verilecektir.

⁵⁴ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2: 276.

⁵⁵ Ebû Tâhir es-Silefî, *el-Vecîz fî zikri'l-mecâz ve'l-mücîz*, nşr. Muhammed Hayr el-Bikâî (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1991), 124. Bu nüshanın, Meymûn b. Yâsîn'in talebelerinden İbn Hayr el-İşbilî'ye geçtiği kaydedilmiştir. Bkz. Cum'a Fethî Abdülhalîm, *Rivâyâtü'l-Câmiî's-sahîh ve nüshahî*, (Katar: Dâru'l-Felâh, 2013), 1: 374.

⁵⁶ Zehebî, *Siyer*, 17: 561-562.

⁵⁷ İbn Beşkûvâl el-Endelüsî, *es-Sıla fî târihi eimmeti'l-Endelüs*, nşr. İbrâhîm el-Ebyârî, (Kâhire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısırî, 1990), 1: 116; Zehebî, *Siyer*, 18: 567-568.

⁵⁸ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2: 67, 69; Ahmet Özel, "Bâcî", *DİA*, 4: 414.

dayandığı öne sürülmüştür.⁵⁹

Ebû Zer'le akran olan Ebû Muhammed Abdülğanî el-Ezdî (ö.409/1018), Ebû Abdirrahmân es-Sülemî (ö.412/1021), Ebû Imrân Mûsâ b. Ebî Hâc el-Kâbisî (el-Fâsî) (ö.420'den sonra) de ondan ilim alanlar arasında zikredilmiştir.⁶⁰

İbn Abdilber (ö.463/1071), el-Hatîb el-Bağdâdî (ö.463/1071), Ahmed b. Abdilkâdir el-Yûsûfî, Ahmed b. Muhammed el-Havlânî el-Kurtubî (ö.508/1114-5) ise Ebû Zer'in icazet verdiği isimlerdir.⁶¹ Bunlardan Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Zer'in, Bağdat'a gelip hadis dersi verdiğini kaydetmiş, kendisinin o sıralar Bağdat'ta bulunmadığını,⁶² Ebû Zer'in daha sonra Mekke'den kendisine bütün hadislerini rivayet edebileceğine dair icazet yazısı gönderdiğini belirtmiştir.⁶³ Ebû Zer'den icazet yoluyla ilim alan en son kişinin ise Ahmed b. Muhammed el-İşbîlî (ö.500/1106 yılından sonra) olduğu belirtilmiştir.⁶⁴

Ondan ders alanlar veya hadis rivayet edenler elbette bunlarla sınırlı değildir. Onun Mekke yakınlarına yerleştikten sonra her hac mevsiminde Harem'e gelerek dersler verdiği göz önünde bulundurulduğunda sayıları belki binlerle ifade edilecek kadar çok kimsenin kendisinden gerek *Sahîh*'in tamamını veya bir kısmını gerekse diğer eserlerini dinlediği söylenebilir. Nitekim sonraki kaynaklarda Ebû Zer'den aktarılanlar arasında *Sahîh*'te bulunmayan rivayetler de bulunmaktadır. Mesela Ebû İsmâîl Abdullâh b. Muhammed el-Ensârî, Hz. Peygamber'in haccı konusunda Câbir'den nakledilen uzunca bir hadisi⁶⁵ ondan semâ ettiğini, bu hadisin yer aldığı (muhtemelen *el-Menâsik* adlı) kitabın kalanını da ona arz ettiğini bildirmiştir.⁶⁶ Bu, onun sadece *Sahîh* okutmakla yetinmeyip kendisine ulaşan ilmin tedrisini yaptığını ortaya koymasından önemli bir ayrıntıdır.

Yaşadığı dönemde *Sahîh-i Buhârî*'yi en iyi bilen kadın âlimlerden olan ve Küşmeyhen'den *Sahîh*'i okuyup rivayet eden Kerîme bint Ahmed el-Merveziyye (ö.463/1070) ile Ebû Zer'in görüştüğüne dair bir malumata kaynaklarda rastlamadık. Fakat Kerîme'nin de Mekke'ye yerleştiği ve uzun süre orada ikamet ettiği nakledilir. Onun 100 yaşında vefat ettiği göz önünde

⁵⁹ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2: 70-71.

⁶⁰ Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2: 276.

⁶¹ Kādî İyâz el-Yahsûbî, *el-Ğunye Fihristü şüyûhi'l-Kādî İyâz*, nşr. Mâhir Züheyr Cerrâr (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1982), 106; Zehebî, *Siyer*, 17: 556; *Tezkire*, 3: 1104.

⁶² Hatîb, *Târîh*, 12: 457; Zehebî, *Tezkire*, 3: 1103. İbn Asâkir, hocalarından Bişr'in adını Büsr olarak; en-Nadrûyî'yi de ed-Daravî olarak zikretmiştir.

⁶³ Hatîb, *Târîh*, 12: 457.

⁶⁴ Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2: 276. Kādî İyâz da ondan icazet almıştır.

⁶⁵ Müslim, *Hac*, 147. Ebû İsmâîl, "Ebû Zer > Şeybân b. Muhammed > Ebû Halîfe > Alî b. el-Medînî" şeklinde rivayeti kendisine ulaştıran tariki de vermiştir. Zehebî, *Tezkire*, 3: 1106.

⁶⁶ Zehebî, *Siyer*, 17: 556.

bulundurulduğunda her hac mevsimi Mekke'ye gelen Ebû Zer'le görüşmüş olma ihtimali oldukça yüksek olmalıdır. Nitekim Ebû Zer ölüm döşegindeyken talebelerine, onun Küşmeyhenî'den ilim aldığını hatırlatarak ondan *Sahîh*'i okumalarını tavsiye etmiştir.⁶⁷

C. İlmî Kişiliği

Çok yönlü bir âlim olan Ebû Zer el-Herevî, hem Horasan bölgesi muhaddisleri,⁶⁸ hem Hicazlı bilginler arasında sayılmış,⁶⁹ ayrıca Irâk ehlinde sekizinci tabaka âlimler arasında zikredilmiştir.⁷⁰ “Mekke'nin üstadı (şeyhu'l-harem)”⁷¹, “âlim”,⁷² “allâme”⁷³ olarak anılan Ebû Zer'in, fıkıh ve itikatta basiret sahibi olduğu,⁷⁴ sahâbe ve tâbiünden selef-i sâlihînin yolunu takip ettiği belirtilmiştir.⁷⁵ Daha çok *Sahîh* râvîsi olarak meşhur olsa da pek çok eser telif etmiş, hadis başta olmak üzere tefsir, fıkıh, kelâm gibi ilimlerde bir yer edinmiştir. Bu kısımda onun farklı ilim dallarındaki konumu tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. Kur'ân İlimlerindeki Yeri

*Fezâilü'l-Kur'ân/Şemâilü'l-Kur'ân*⁷⁶ adlı eseri yanında kendisine bir *Tefsîr*⁷⁷ atfedilen Ebû Zer'e, müfessir tabakatına dair eserlerden sadece Edirnevî'nin kitabında yer verilmiştir.⁷⁸ Bu husus, onun daha çok muhaddis kimliğiyle ön plana çıkmasından kaynaklanıyor olmalıdır. Ebû Zer'den, Kur'ân'ın faziletlerine dair rivayetleri derlediği eserinden yapılan nakiller dışında,⁷⁹ Kur'ân ilimleri alanında nakledilen bilgiler de oldukça azdır. *Sahîh*

⁶⁷ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2: 605-606.

⁶⁸ Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstatrafe li beyâni meşhûri'l-kütübi's-sünneti'l-müşerreffe*, nşr. Muhammed b. el-Muntasır ez-Zemzemî (Dimaşk: 1964), 23; Topaloğlu, *Selçuklu Devri Muhaddisleri*, 53.

⁶⁹ Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 2: 610 (...imâmu'r-ruvât ve hüccetü'l-müsnidîn fi beledillâh..).

⁷⁰ İbn Ferhûn, *Dîbâc*, 311.

⁷¹ Zehebî, *Siyer*, 17: 554, 559; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, 5: 164.

⁷² Zehebî, *Tezkire*, 3: 1106; Cemaluddîn İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira fi mülûki Mısır ve'l-Kahire*, nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 5: 36.

⁷³ Zehebî, *Siyer*, 17: 554.

⁷⁴ İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, 5: 164.

⁷⁵ Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2: 276.

⁷⁶ Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2: 277 (*Kitâbü'l-Kur'ân* olarak verilmiştir); İbn Hayr, *Fehrese*, 62; Zehebî, *Siyer*, 17: 560; Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Kâhire: Matbaatu Hicâzî, ts.), 2: 161, 175; Celâlüddîn es-Süyûtî, *Tabakātu'l-huffâz* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 425.

⁷⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1: 441; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyye*, 1: 438; Zirikî, *el-A'lâm*, 3: 269.

⁷⁸ Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî, *Tabakätü'l-müfessirîn*, nşr. Süleyman b. Sâlih Kazzî (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1997), 113.

⁷⁹ Süyûtî, *İtkân*, 2: 161, 175; Celâlüddîn es-Süyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr* (Kâhire: Dâru Hicr, 2003), 1: 38, 97, 98, 113, 116, 118, 545.

rivayetinde et-Tahrim sûresinin adını “Sûratü li-me tuharrim” şeklinde vermesi bunlar arasında zikredilebilir.⁸⁰

2. Hadis İlmindeki Yeri

Hadis, illel ve ricâl konusunda basiret sahibi olarak tanınan⁸¹ Ebu Zer; hâfız,⁸² sika⁸³ bir muhaddistir. Zehebî, onun *Sahîhayn* üzerine yaptığı istidrak çalışmasının onun hafızasının kuvvetine delalet ettiğini ifade etmiştir.⁸⁴ Tabakât kitaplarında sebt,⁸⁵ mutkin,⁸⁶ zâbıt⁸⁷ sıfatlarıyla anılan Ebû Zer'in, hadislerin sıhhati ve ricali konusundaki engin birikimiyle semâ' konusundaki titizliğine dikkat çekilmiş, telif ettiği çok sayıda eserde takip ettiği metodun güzelliğine işaret edilmiştir.⁸⁸ Öte yandan Ebû Zer'in, bazı görüşleri sebebiyle tenkit edildiği ve sadûk sayıldığı da söylenmiştir.⁸⁹ Ne var ki ona yöneltilen bu cerh sebebi ve cerh eden münekkide dair bir bilgi tespit edilememiştir.

Ebû Zer'in hadis ilmindeki konumunu kendisi hakkında zikredilen bazı bilgilerden hareketle birkaç başlıkta değerlendirmek mümkündür:

a. Hadis Öğrenim ve Öğretim Metodu

Semâ' konusundaki titizliğine yukarıda işaret edilen Ebû Zer'in, bununla birlikte diğer hadis tahammül ve eda metotlarını da kullandığı görülür. O, Bişr b. Muhammed el-Müzenî'den ders ortamında ve imlâ yoluyla hadis almıştır.⁹⁰ Öğrencisi Ebû İsmâîl Abdullâh b. Muhammed el-Ensârî, Hz. Peygamber'in haccı konusunda Câbir'den nakledilen uzunca bir hadisi⁹¹ ondan semâ ettiğini, bu hadisin yer aldığı kitabın -muhtemelen *Menâsikü'l-hac* adlı eser- kalanını da ona arz ettiğini bildirmiştir.⁹² Bir diğer öğrencisi Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Alî el-Hâşimî de ondan kıraatle nakilde

⁸⁰ Muhammed et-Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnûsiyye, 1984), 28:343.

⁸¹ Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2:276.

⁸² Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2:276; Zehebî, *Siyer*, 17: 554, 556, 559; *Tezkire*, 3: 1103; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 15: 688; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 425.

⁸³ Hatîb, *Târîh*, 12: 457; Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2: 276; İbn Ruşeyd, *İfâdetü'n-nasîh*, 41; Zehebî, *Tezkire*, 3: 1104; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15: 287; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 15: 688.

⁸⁴ Zehebî, *Tezkire*, 3: 1106.

⁸⁵ Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2:276.

⁸⁶ Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2:276.

⁸⁷ Hatîb, *Târîh*, 12: 457; Zehebî, *Tezkire*, 3: 1104; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15: 287; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 15: 688.

⁸⁸ Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2: 276; İbn Ruşeyd, *İfâdetü'n-nasîh*, 43.

⁸⁹ Zehebî, *Tezkire*, 3: 1106.

⁹⁰ Zehebî, *Siyer*, 17: 562; *Tezkire*, 3:1107.

⁹¹ Müslim, *Hac*, 147.

⁹² Zehebî, *Siyer*, 17: 556; *Tezkire*, 3:1106-1107. Ebû İsmâîl'in ifadesine göre bu onun Ebû Zer'e ilk arzıdır

bulunmuştur.⁹³ Ayrıca o, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed el-Havlânî⁹⁴ ve fakîh Nasr b. İbrâhîm'e mükâtebe yoluyla rivayette bulunmuş;⁹⁵ Bağdat'a geldiğinde görüşme fırsatı bulamadığı Hatîb el-Bağdâdî'ye tüm kitaplarının icazetini Mekke'den yazarak göndermiştir.⁹⁶ Bununla birlikte "İcazet sahih olsaydı, ilim yolculuğuna gerek kalmazdı." dediği de nakledilen⁹⁷ Ebû Zer'in, mezhebine tabi olduğu İmâm Mâlik gibi, belirli şartlar altında icazeti caiz gördüğü öne sürülebilir. Nitekim Mâlik'in fakih öğrencilerinin bu hususta onu takip ettiği belirtilmiştir.⁹⁸

Öğrenim ve öğretim metotları yanında Ebû Zer'in, hadis tahdis edeceğinde abdestli olmaya özen gösterdiği anlaşılmaktadır. Nitekim hacca ilgili kitabı kendi okumayıp talebesi Ebû İsmâîl'e okutturmuş, kıraatten sonra kendisine uzatılan kitabı abdestinin olmadığını söyleyerek bir kenara koydurmuştur.⁹⁹

Ebû Zer'in farklı metotları kullanmakla birlikte semâ'ya ayrı bir özen göstermesi, üçüncü asırda hadislerin büyük kısmının kitaplara geçirilmesi tamamlanmış olsa da takip eden devirlerde de hadis öğrenim ve öğretim metotlarına hassasiyetle uyulduğunu gözler önüne sermektedir.

b. Sahîh-i Buhârî Râvîsi Olarak Ebû Zer

"*Sahîh-i Buhârî*"nin râvîsi" hatta 'İslâm dünyasında *Sahîh* rivayetinin medârlarından'¹⁰⁰ olarak tanıtılan Ebû Zer, *Sahîh*'in Ferebrî rivayetini üç ayrı hocasından okumuştur. 373/983-4 yılında Herât'ta Hammûyî'den, 374/985 yılının sonlarında Belh'te Müstemlî'den, 389/998 yılının başında ise Merv'in bir beldesi olan Küşmeyhen'de Küşmeyhenî'den *Sahîh*'i sema ettiği kaydedilmiştir.¹⁰¹ Üç hocasının rivayetlerini bir nevi edisyon kritiği yaparak bir araya getiren Ebû Zer'in nüshası, *Sahîh*'in en meşhur rivayetlerinden biri haline gelmiştir. Onun, bir metnin üç ayrı rivayetini bir araya getiren ilk kimse olduğu belirtilmiştir.¹⁰² *Sahîh-i Buhârî* nüshaları üzerine yaptığı çalışmayla tanınan Yûnûnî (ö.701/1302), *Sahîh*'in edisyonunu yaparken Ebû Zer'den rivayet edilen nüshayı da karşılaştırma için kullanmıştır.¹⁰³ Hatta

⁹³ Zehebî, *Tezkire*, 3: 1107.

⁹⁴ İbn Hayr, *Fehrese*, 16.

⁹⁵ Zehebî, *Siyer*, 17: 562; *Tezkire*, 3:1107.

⁹⁶ Hatîb, *Târîh*, 12: 457.

⁹⁷ İbn Beşkivâl, *es-Silâ*, 1:319 (لو صحت الإجازة لبطلت الرحلة).

⁹⁸ İbn Hayr, *Fehrese*, 16. Mâlik'in icazet için şart koştuğu hususlar için bkz. a.g.e., 17.

⁹⁹ İbn Asâkir, *Târîh*, 37:394; İbn Ruşeyd, *İfâdetü'n-nasîh*, 41; Zehebî, *Siyer*, 17: 556; *Tezkire*, 3:1106-1107.

¹⁰⁰ Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 1:157-158; 2:610-611.

¹⁰¹ İbn Hayr, *Fehrese*, 82. Ayrıca bkz. Cum'a Fethî, *Rivâyâtü'l-Câmii's-sahîh*, 1:321.

¹⁰² Cum'a Fethî, *Rivâyâtü'l-Câmii's-sahîh*, 1:338.

¹⁰³ Kemal Sandıkçı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar* (Ankara: DİB Yayınları, 1991), 13.

onun rivayet ettiği nüshanın Yûnûnî'nin dayandığı en sağlam dört rivayetten biri olduğu öne sürülmüştür.¹⁰⁴ İbn Hacer'in de şerhini yazarken Ebû Zer rivayetini esas aldığı bilinmektedir.¹⁰⁵

Hocalarından sema ettiği tarihler dikkat alındığında Ebû Zer, *Sahîh*'i ilk olarak 17-18 yaşlarındayken Hammûyî'den, bir sene sonra da Müstemlî'den sema etmiştir. Küşmeyhenî'den semâsı ise bundan 15 sene sonradır. Bu sebeple olsa gerek Ebû Zer, kendi nüshasının mihverini Hammûyî ve Müstemlî rivayetlerine göre oluşturmuştur. Bu bilgi Ebû Zer nüshası râvîlerinden İbn Manzûr'dan nakledilir. Onun verdiği detaya göre Ebû Zer, iki hocasının rivayeti arasında fark bulunduğu Hammûyî için حا, Ebû İshâk el-Müstemlî için أسrumuzlarını kullanmıştır. Daha sonra elde ettiği Küşmeyhenî rivayetindeki farklılığı ise ana metnin üzerine صح yazıp, Küşmeyhenî'nin lafzını kenarda رها rumuzuyla göstermiştir. Küşmeyhenî rivayetinin tek kaldığı hususlara da yine haşiyede yer vermiştir.¹⁰⁶ Ebû Zer'in kullandığı bu rumuzlar kendisinden sonraki kimi râvilerce de kullanılmış, ancak Yûnûnî Müstemlî için سه, Küşmeyhenî için هه ve Hammûyî için حه rumuzlarını tercih etmiştir.¹⁰⁷

Ebû Zer, kendisinden *Sahîh*'i en son okuduğu hocası Küşmeyhenî'yle görüşmesinden 45 sene sonra vefat etmiştir. Bu süre zarfında onun, gittiği yerlerde ve özellikle de Mekke'de *Sahîh*'i pek çok kere rivayet ettiği tahmin edilebilir. Öyle ki aynı çağda yaşayan ilim ehlinin büyük çoğunlukla onunla görüşüp ondan ilim aldığı, ilk olarak da *Sahîh*'i semâ' ettiği söylenmiştir.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Sandıkçı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine*, 120.

¹⁰⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 1: 7.

¹⁰⁶ İbn Ruşeyd, *İfâdetü'n-nasîh*, 45. Nitekim Bâcî, *Sahîh*'i Ferebrî'nin elinde bulunan asıl nüshasından istinsah eden Müstemlî, Serahsî, Küşmeyhenî ve Ebû Zeyd el-Mervezî'nin nüshalarında bazı takdim ve tehirlerin bulunduğunu bildirmiştir. Ebû Zer de hocası Müstemlî'den, "devamında hadis bulunmayan bâb başlıkları veya başında bâb ismi bulunmayan hadisler gibi *Sahîh*'te tamamlanmamış (gözükken) bazı yerler olduğu ve bu durumda kendisinin bazı tasarruflarda bulunduğu"na dair sözlerini nakletmiştir. Ebu'l-Velîd el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh li-men harrace anhü'l-Buhârî fi'l-Câmiî's-sahîh*, nşr. Ahmed Lebzâr (Fas: Vüzâratü'l-evkâf, ts.), 1:287. Nitekim Ebû Zer nüshasında hadisler 70 kitab altında (Bkz. Cum'a Fethî, *Rivâyâtü'l-Câmiî's-sahîh*, 1:425) 7285 hadis yer almaktadır. Bkz. Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh min rivâyeti Ebi Zer el-Herevî an meşâyihî's-selâseti el-Küşmeyhenî ve'l-Müstemlî ve's-Serahsî*, nşr. Abdülkâdir Şeybe el-Hamd (Riyâd: y.y., 2008), 3:733. Muhammed Fuâd Abdülbâkî'nin tahkik ettiği *Sahîh* nüshasında 97 kitâb altında 7563 hadis bulunmaktadır. Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, nşr. Muhyiddîn el-Hatîb (Kâhire, el-Mektebetü's-Selefiyye, H. 1400), 4:419.

¹⁰⁷ Bkz. Cum'a Fethî, *Rivâyâtü'l-Câmiî's-sahîh*, 1:340.

¹⁰⁸ Cum'a Fethî, *Rivâyâtü'l-Câmiî's-sahîh*, 1:349.

Nitekim üç ayrı hocadan semâ' eden Ebû Zer'in nüshası, hafızasının ve zabtının da sağlam olması sayesinde kıymetli addedilmiş, pek çok isim ondan *Sahîh*'i dinleyip rivayet hakkı almıştır. Bunların başında Ebû Zer'in oğlu olan ve babasına yakınlığı yanında onun asıl nüshasını da yanında bulunduran¹⁰⁹ Ebû Mektûm Îsâ (ö.497/1104) zikredilmelidir. Kirmânî, İbn Hacer, Kastallânî, Irâkî gibi muhaddislerin senedinin de kendisine dayandığı Îsâ'nın, babasının vefatından sonra Mekke'de onun yerine dersler verdiği ve *Sahîh*'i okuttuğu daha önce zikredilmişti.¹¹⁰

Ebû Zer'den *Sahîh*'i rivayet edenler arasında şu isimler zikredilebilir: Mâlikî fakihi ve Sebte kadısı Ebu'l-Haccâc Yûsuf b. Hamûd b. Halef es-Sadeffî es-Sebtî (ö.428/1037),¹¹¹ Endülüslü muhaddis Abdullâh b. Saîd eş-Şetencâlî (ö.436/1045) ile kızı Hatîce,¹¹² Ebu'l-Kâsım Esbağ b. Râşid el-İşbilî (ö.440/1049), Ebu'l-Kâsım Abdülcelîl b. Ebî Saîd Mahlûf el-Cüzâmî (ö.459/1067),¹¹³ Ebu'l-Hasen Alî b. el-Müfric b. Abdirrahmân es-Sakalî (ö.465'ten sonra),¹¹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Îsâ b. Manzûr (ö.469/1077),¹¹⁵ Ebû Zer'in pek çok eserinin râvîleri olan Ebu'l-Velîd el-Bâcî (ö.474/1081) ve Ebu'l-Abbâs el-Uzrî (ö.478/1085),¹¹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Şureyh er-Ruaynî el-İşbilî (ö.476/1084),¹¹⁷ Ebû Muhammed Haccâc b. Kâsım (ö.481/1089),¹¹⁸ Kurtuba Kadısı İbnü's-Sekkât Muhammed

¹⁰⁹ Cum'a Fethî, *Rivâyâtü'l-Câmiî's-sahîh*, 1:349.

¹¹⁰ Bkz. Zehebî, *Siyer*, 17: 560-561. Ebû Mektûm'dan *Sahîh*'i nakledenler arasında Ebu'l-Hasen Alî et-Trablusî, el-Fahr İbnü'l-Buhârî, Ebû Tâhir es-Silefî, Ahmed b. Ziyadetillah el-Gıfârî, Ali b. Humeyd b. Ammâr el-Ensârî, Gâlib b. Abdirrahmân İbn Atıyye, Abdullâh b. Ahmed b. Saîd b. Yerbû', Alî b. Abdillâh el-Hazrecî gibi isimler yer almaktadır. Bkz. Zehebî, *Siyer*, 17: 560; *Tezkire*, 3: 1105. Bunların en geç vefat edenlerinden olan Trablusî'nin (ö.576) nüshası batıdaki en muteber rivayet sayılmıştır. Bkz. Cum'a Fethî, *Rivâyâtü'l-Câmiî's-sahîh*, 1:352.

¹¹¹ Ebû Zer'den hac yolculuğunda sema ettiği kaydedilmiştir. Cum'a Fethî, *Rivâyâtü'l-Câmiî's-sahîh*, 1:346.

¹¹² İbn Beşkûvâl, *Sılâ*, 3: 996.

¹¹³ Cum'a Fethî, *Rivâyâtü'l-Câmiî's-sahîh*, 1: 343.

¹¹⁴ Bir parçasının, Fas'ın güneyinde bulunan Zagora şehrindeki Tamekrût Kütüphanesi'nde 1431 ve 1451 numarada kayıtlı iki nüshası bulunmaktadır. İbnü'l-Müfric'in bunu, 465 yılında Mekke'de rivayet ettiği kayıtlıdır. Bkz. Cum'a Fethî, *Rivâyâtü'l-Câmiî's-sahîh*, 1: 377.

¹¹⁵ Ebû Zer'den Mescid-i Haram'da 430 ve 431 yıllarında olmak üzere iki kez sema etmiştir. Bkz. İbn Hayr, *Fehrese*, 82; İbn Beşkûvâl, *Sılâ*, 3: 803; İbn Atıyye el-Muhâribî, *Fihrisü İbn Atıyye*, nşr. Muhammed Ebu'l-Ecfân ve Muhammed ez-Zâhî (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1983), 122; Zehebî, *Siyer*, 18: 390. Bir nüshası Tamekrût Kütüphanesi'nde 312 numarada bulunmaktadır. Cum'a Fethî, *Rivâyâtü'l-Câmiî's-sahîh*, 1:377.

¹¹⁶ Cum'a Fethî, *Rivâyâtü'l-Câmiî's-sahîh*, 1:322.

¹¹⁷ 433 yılında yaptığı hac esnasında Mescid-i Haram'da Ebû Zer'den semâ etmiştir. İbn Hayr, *Fehrese*, 82; Zehebî, *Siyer*, 18:554.

¹¹⁸ İbn Atıyye, *Fihris*, 62; İbn Beşkûvâl, *Sılâ*, 1: 347; Muhammed b. Abdillâh İbnü'l-Ebbâr, *el-Mu'cem fî ashâbi'l-Kādî el-imâm Ebî Alî es-Sadeffî* (Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2000), 215.

b. Halef (ö.485/1093),¹¹⁹ Bekkâr b. Berhûn b. el-Ğirdîs (ö.492/1099'dan sonra),¹²⁰ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Galbûn el-Kurtubî (ö.508/1114),¹²¹ Ebû Bekr b. Ebî Muhriz es-Sicilmâsî (ö.?),¹²² Alî b. Süleymân en-Nakkâş (ö.?),¹²³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Muâz et-Temîmî el-Kayravânî (ö.?),¹²⁴ Ebu'l-Kâsım Mudar b. el-Hubâb en-Nefzâvî (ö.?),¹²⁵ Ahmed b. Yahyâ et-Tartûşî (ö.?).¹²⁶

Bu râvîlerden öne çıkanlar ise Ebû Mektûm, İbn Manzûr, Bâcî, İbn Şureyh ve Uzrî'dir.¹²⁷ Füllânî (ö.1218), Kādî İyâd ve İbnü'l-Arabî'nin Ebû Alî es-Sadeffî > Bâcî > Ebû Zer tarikiyle naklettiği Ebû Zer nüshasının, İbn Hacer'in yanında bulunan nüshalardan daha sağlam ve üstün olduğunu öne sürmüş, buna gerekçe olarak da bu nüshanın kendisine ulaşana kadarki tüm râvîlerinin Mâliki fukahâsından olmasını zikretmiştir. Ayrıca bu nüshanın Ebû Zer'e kadar olan râvîlerin hepsinin Mağribli olduklarını da belirtmiş, Mağrib'deki en bilinen nüshanın bu olduğuna işaret etmiştir.¹²⁸ Cum'â Fethî'nin, Mağrib'deki *Sahîh* nüshalarının çoğunun bu nüshaya dayandığı

¹¹⁹ Ebû Zer'den 415/1024-5 yılında sema ettiği nakledilmiştir. İbn Beşkûvâl, *Sıla*, 3: 817. ¹²⁰ Künyesi Ebû Muhammed veya Ebu'l-Kâsım olan ve *Sahîh*'i Mekke'de Ebû Zer'den dinlediği kaydedilen bu zatın yüzyılı aşkın bir ömür sürdüğü, dolayısıyla rivâyetinin kıymetlendiği belirtilmiş, *Sahîh*'i kendisinden Ahmed b. Muhammed b. Ömer et-Temîmî'nin Sicilmâs şehrinde 493 yılında sema ettiği belirtilmiştir. Bkz. İbnü'l-Ebbâr, *Mu'cem*, 24.

¹²¹ 418 yılında doğduğu ve Ebû Zer'den icazet yoluyla ilim aldığı bilinmektedir. Kendisinden de Kādî İyâz icazet yoluyla *Sahîh*'i almıştır. Bkz. Kādî İyâz, *Meşâriku'l-envâr*, 1: 9; Ğunye, 34; Cum'a Fethi, *Rivâyâtü'l-Câmiî's-sahîh*, 1:347-8.

¹²² 413 yılında Mescid-i Haram'da semâ edildiği kayıtlı bir nüshası Haseniyye Kütüphanesi'nde 4330 numarada kayıtlıdır. Bkz. Cum'a Fethi, *Rivâyâtü'l-Câmiî's-sahîh*, 1:346, 375.

¹²³ Zehebî, onun Ebû Zer'den naklettiği nüshayı elde ettiğini zikreder. Zehebî, *Tezkire*, 3:1105.

¹²⁴ İbn Beşkûvâl, *Sıla*, 2: 668. Ebû Zer'e birden fazla okuduğu belirtilmiştir. İbn Atıyye, *Fihris*, 65. *Sahîh*'i ondan 469/1077 yılında işiten İbn Atıyye diye ma'rûf Gâlib b. Abdirrahmân'ın (ö.518/1124), hayatında *Sahîh*'i yediyüz kere okuduğu nakledilmiştir. İbn Beşkûvâl, a.g.e.

¹²⁵ Ebû Zer'den 413 yılında Mescid-i Haram'da sema edildiği ve satın alındığı kaydedilen bu rivâyetin bir parçası Fas'ta Haseniyye Kütüphanesi'nde 433 numarada yer almaktadır. Bkz. Cum'a Fethi, *Rivâyâtü'l-Câmiî's-sahîh*, 1: 345, 376.

¹²⁶ Muhammed b. Abdillâh İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li-kitâbi's-Sıla*, nşr. Abdüsselâm el-Herrâs, (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1995), 1:22. Bu iki râvînin, Şetencâlî ve başkalarının bulunduğu bir mecliste Ebû Zer'den 419 yılının Zilhicce ayında Mekke'de Hz. Hatice'nin evinde sema ettikleri kaydedilmiştir.

¹²⁷ İbn Ruşeyd, *İfâdetü'n-nasîh*, 45.

¹²⁸ Sâlih b. Muhammed el-Füllânî, *Katfu's-semer fi raf'i esânîdi'l-musannefât fi'l-fünûn ve'l-eser*, nşr. Âmir Hasen Sabrî (Cidde: Dâru's-Şurûk, 1984), 36-40.

tespiti,¹²⁹ bu iddiayı doğrular mahiyettedir.¹³⁰

Ebû Zer nüshasını tahkik eden Abdülkâdir Şeybe, Mescid-i Nebevî ve Ezher nüshaları arasında râvî isimlerindeki bazı küçük nüanslar haricinde bir fark olmadığını belirtmiştir.¹³¹ Bu arada *Sahîh*'in rivayetleri arasında Ebû Zer nüshasına en yakın rivayetin Kâbisî'nin Ebû Zeyd el-Mervezî'den naklettiği rivayet olduğu da ifade edilmiştir.¹³²

Ebû Zer'in *Sahîh*'e ulaştığı hocalarıyla kitabı kendisinden nakleden önemli râvîler, aşağıdaki sayfada gösterilmiştir.

c. Rivayet Ettiği Bazı Eserler

Ebû Zer, *Sahîh* dışında pek çok eseri muhtelif hocalarından okumuş ve rivayet etmiştir. Bu rivayetlerinin fihrist ve tabakat kitaplarında kayıtlı olması, özellikle bu kitaplar özelinde, talep gören bir râvî olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bu, onun ilmi yetkinliğinin ve ilimdeki otoritesinin de bir tezahürüdür. Onun rivayet ettiği eserler arasında şunlar zikredilebilir:

el-Muvatta'. Ebû Zer, *Muvatta*'ın Şeybânî nüshasını Ebû Alî es-Savvâf > Ahmed b. Muhammed b. Mihrâz > Muhammed b. el-Hasen > Mâlik tarikiyle rivayet etmiş, kendisinden de İbn Abdilber rivayette bulunmuştur.¹³³

er-Ridde ve'l-fütüh. Seyf b. Ömer'e ait olan bu eseri Ebû Tâhir el-Muhlis > Ahmed b. Abdillâh b. Seyf > Ebû Ubeyde es-Serî İbn Yahyâ > Şuayb b. İbrâhîm et-Temîmî > Seyf b. Ömer tariki ile rivayet etmiş, kendisinden de Şetencâlî nakletmiştir.¹³⁴

ez-Zühd ve'r-rekâik. İbnü'l-Mübârek'in bu eserini Ebû Alî Zâhir es-Serahsî > Ebû Ca'fer el-Mâlînî > el-Hüseyn b. el-Hasen el-Mervezî > İbnü'l-Mübârek tarikiyle rivayet etmiş, kendisinden de Bâcî nakletmiştir.¹³⁵

Târîh. Yahyâ b. Ma'în'in bu eserini Ebû Abdillâh el-Bey' > Muhammed b. Ya'kûb en-Nîsâbûrî > Abbâs ed-Dûrî > Yahyâ b. Ma'în tarikiyle rivayet

¹²⁹ Cum'a Fethi, *Rivâyâtü'l-Câmi's-sahîh*, 1: 377. Müellif aynı yerde, Sadeff rivâyeti'nin, daha çok talebesi Ebû İmrân Mûsâ b. Saâde kanalıyla meşhur olduğunu da belirtmiştir.

¹³⁰ *Sahîh*'in nüshaları ve bu nüshalardaki farklara dair ayrıntılı bilgi için bkz. Abdulvahap Özsoy, *Buhârî Nüshaları ve Nüsha Farklılıklarının Mahiyeti Üzerine* (Kayseri: Fenomen Yayıncılık, 2016).

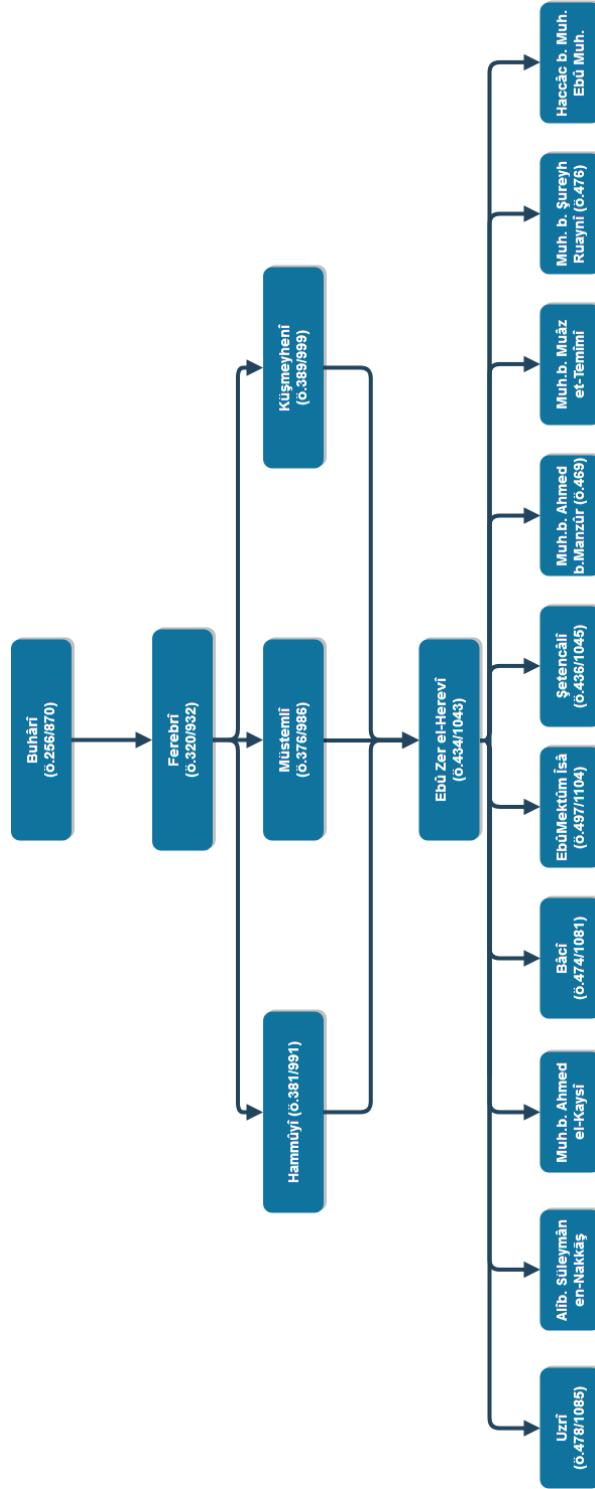
¹³¹ Buhârî, *el-Câmi's-sahîh min rivâyeti Ebî Zer*, 18-19 (muhakkikin mukaddimesi).

¹³² İbn Hayr, *Fehrese*, 84.

¹³³ Kettânî, müteahhir ulemânın fihristlerinde bile nâdir rastlanan Şeybânî rivayetinin isnadının, mütekaddimûnda bulunmasının şaşılacak bir durum olduğunu söyler. Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 2: 611. Hâlbuki müteahhirûnda bulunmayan bir bilginin mütekaddimûnda olması gayet normaldir.

¹³⁴ İbn Atıyye, *Fihris*, 98; İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 77.

¹³⁵ İbn Atıyye, *Fihris*, 136.

etmiş, kendisinden de Bâcî nakletmiştir.¹³⁶

et-Tefsîr. Abd b. Humeyd'in bu eserini Hamevî > İbrâhîm b. Huzeym eş-Şâşî > Abd b. Humeyd tarikiyle rivayet etmiş, kendisinden oğlu ve Uzrî nakletmiştir.¹³⁷

ed-Duafâ. Buhârî'nin zayıf râvilere dair olan bu eserini Abdullâh b. Ahmed el-Mukri > Ebu'l-Hüseyin Alî b. İbrâhîm > Ebu'l-Hasen Muhammed b. Şuayb el-Ğâzî > Buhârî tarikiyle rivayet etmiş, kendisinden de Uzrî nakletmiştir.¹³⁸

et-Târîhu'l-kebîr. Buhârî'nin bu eserini Ebû Bekr Ahmed b. Abdân > Ebu'l-Hasen Muhammed b. Sehl el-Mukri' > Buhârî tarikiyle rivayet etmiştir. Ebû Zer'in, hocasına arz ederek aldığı bu eseri 415/1024 yılında Beyâz şehrinde rivayet ettiği belirtilmiştir.¹³⁹

et-Târîhu'l-evsat. Buhârî'nin *et-Târîhu's-sağîr* adıyla neşredilen bu eserini, Zâhir b. Ahmed es-Serahsî > Ebû Muhammed Zencûye en-Nîsâbûrî > Buhârî tarikiyle rivayet etmiş, kendisinden de Bâcî almıştır. Ebû Zer, bu eseri hocasından 389/999 yılında Serahs'ta kıraat yoluyla aldığını belirtmiştir.¹⁴⁰

Sahîhu Müslim. Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh el-Cevzekî > Mekki b. Abdân > Müslim naklettiği bu eseri kendisinden Bâcî almıştır.¹⁴¹

el-Esmâ ve'l-Künâ. Bâcî, Müslim'in bu eserini Ebû Zer'den kıraatla okuduğunu belirtmiştir.¹⁴²

Sünenü Ebî Dâvûd: Lü'lûî rivâyetini Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Bekr el-Vezzân el-Basrî > Ebû Alî el-Lü'lûî > Ebû Dâvud senediyle rivayet etmiş, kendisinden de Uzrî ve el-Bâcî nakletmiştir.¹⁴³

el-Merâsîl. Ebû Dâvud'un bu eserini Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Bekr el-Basrî > Ebû Alî el-Lü'lûî > Ebû Dâvud senediyle kıraat yoluyla (قراءة عليه) rivayet etmiş, kendisinden Uzrî ve el-Bâcî nakletmiştir.¹⁴⁴

Sünenü't-Tirmizî. Mâlikî âlimlerden Ebû Medyen'in (ö.594/1198)

¹³⁶ Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, 1:248.

¹³⁷ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 108.

¹³⁸ İbn Hacer el-Askalânî, *el-Mu'cemü'l-müfehres ev tecrîdü esânîdi'l-kütübi'l-meşhûra ve'l-eczâü'l-mensûra*, nşr. Muhammed Şekkûr el-Meyâdînî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1999), 173.

¹³⁹ Matbû nüshanın bazı cüz başlarında isnadda adı zikredilmiştir. Bk. Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1: 144, 208; 2: 239; 3: 241; 7: 177 (Bu yerlerden üçüncüsünde tarih ve yer bilgisi yer almaktadır).

¹⁴⁰ Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *et-Târîhu's-sağîr*, nşr. Mahmûd İbrâhîm Zâyed, (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1986), 1:27, 284; 2:34, 159, 257; Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, 1:245.

¹⁴¹ Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, 1: 245-246.

¹⁴² Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, 2:564.

¹⁴³ İbn Hayr, *Fehrese*, 89. İbn Hayr, eserin adını *Musannef* olarak kaydetmiştir.

¹⁴⁴ İbn Hayr, *Fehrese*, 91; Kâdî İyâz, *Ğunye*, 218.

Tirmizî'nin *Câmi'sini* Ebû Zer'den gelen rivayetle naklettiği kaydedilmiştir.¹⁴⁵

el-Cerh ve't-ta'dîl. Hocasından icazetle aldığı¹⁴⁶ İbn Ebî Hâtim'in bu eserini Ebû Alî Hamd b. Abdillâh b. Muhammed el-İsbehânî > İbn Ebî Hâtim tarikiyle talebeleri Bâcî ve Uzrî'ye icâzet yoluyla rivayet etmiştir.¹⁴⁷

Ebû Zer'in rivayet ettiği eserler arasında hocası Dârekutnî'den naklettikleri önemli bir yer tutar. Doğrudan hocasından dinlediği ***el-İlzâmât***,¹⁴⁸ ***el-Mü'telif ve'l-muhtelif***,¹⁴⁹ ***İlelü'l-hadîs***,¹⁵⁰ ***el-Ehâdîs elletî hûlife fihâ İmâmü Dâri'l-Hicreti Mâlik b. Enes***,¹⁵¹ ***İhtilâfu'l-Muvattaât***¹⁵² adlı eserler ile Dârekutnî'nin talebelerinden İbn Ebi'l-Fevâris'ten mukaddimesiyle birlikte rivayet ettiği ***ed-Duafâ ve'l-metrûkîn mine'l-muhaddisîn***¹⁵³ adlı eser bunlardandır.

Ebû Zer, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ eş-Şeybânî Sa'leb'in (ö. 291/914) ***İhtiyâru fasîhi'l-keîâm***'¹⁵⁴ ile hocası Ebu'l-Abbâs b. el-Velîd b. Bekr es-Sarâkustî'nin (ö. 392/1002) ***el-Vicâze fî sıhhati'l-kavli bi'l-icâze***¹⁵⁵ adlı eserinin de ravisidir. Bunlardan başka rivayet ettiği eserlerin olması da muhtemeldir.¹⁵⁶

3. Fıkıh İlmindeki Yeri

Fıkıhta Mâlikî mezhebine mensup¹⁵⁷ olan Ebû Zer Mâlikî fakihlerinden kabul edilmiştir.¹⁵⁸ Ebû Zer'in Mâlikî mezhebine mensubiyeti sonradan olmuş olsa gerektir. Kaynaklar onun Mâlikî olduğunu 'temezhebe' fiiliyle vermişlerdir.¹⁵⁹ Kendisine sorulan 'Sen Herâtlısın. Mâlik ve Eş'arî'nin mezhebini nereden benimsedin?' sorusu onun sonradan Mâlikî mezhebini kabul ettiğini gösterir. Nitekim kendisi, Mâlikî görüşleri Bâkılânî'den

¹⁴⁵ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 7:137.

¹⁴⁶ Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, 1: 245-246.

¹⁴⁷ İbn Hayr, *Fehrese*, 176.

¹⁴⁸ İbn Hayr, *Fehrese*, 172. Kendisinden Bâcî rivayet etmiştir.

¹⁴⁹ İbn Atıyye, *Fihris*, 97-98. Kendisinden Şetencâlî, Uzrî ve Bâcî rivayet etmiştir.

¹⁵⁰ İbn Hayr, *Fehrese*, 172; İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 159. Kendisinden oğlu İsâ, Uzrî ve Bâcî nakletmiştir.

¹⁵¹ İbn Hayr, *Fehrese*, 152. Kendisinden Bâcî nakletmiştir.

¹⁵² Kâdî İyâz, *Ğunye*, 99. Kendisinden Uzrî nakletmiştir.

¹⁵³ İbn Hayr, *Fehrese*, 178. Kendisinden İbn Manzûr nakletmiştir.

¹⁵⁴ İbn Hayr, *Fehrese*, 301.

¹⁵⁵ İbn Hayr, *Fehrese*, 226.

¹⁵⁶ Nitekim İbn Hayr, onun arz yoluyla rivayet ettiği üç hadislik bir cüze yer vermiştir. Bkz. İbn Hayr, *Fehrese*, 147.

¹⁵⁷ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2: 276; İbn Asâkir, *Tebyîn*, 255; Zehebî, *Siyer*, 17: 557; Sezgin, *Târîh*, 1:479.

¹⁵⁸ İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, 5: 164; Zirikî, *el-A'lâm*, 3: 269.

¹⁵⁹ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2: 276; Zehebî, *Siyer*, 17: 559; *Tezkire*, 3:1105.

(ö.403/1013) aldığı bildirmiştir.¹⁶⁰ Onun, daha önce hangi imâmın görüşlerine tabi olduğu hakkında ise herhangi bir bilgi tespit edilememiştir.

Ebû Zer, Kādî Ebu'l-Hasen el-Kassâr, Ebû Bekr el-Ebherî, İbn Abbâs el-Bağdâdî, Ebû İshâk ed-Dîneverî gibi Mâlikî mezhebine mensup pek çok âlimle görüşmüş, onlardan ilim almıştır.¹⁶¹ Gördüğü Mâlikîler arasında en fakihinin İbnü'l-Kassâr olduğunu belirtmiştir.¹⁶² Daha çok hadis ilmine meyleden ve hadiste imâm sayılan¹⁶³ Ebû Zer, fakih kabul edilmesine rağmen fetva vermekten kaçınmış, fetva soranları kendisinden semâ' etmek için gelen Mâlikî fakihlerine yönlendirmiştir.¹⁶⁴ Kuzey Afrika, Mağrib ve Endülüs'te Mâlikî mezhebinin benimsenmesinde ondan ilim alarak bu bölgeye gelen talebelerinin büyük etkisi olduğu belirtilmiştir.¹⁶⁵

4. Kelam İlmindeki Yeri

Ehl-i sünnet kelmacılarından Bâkılânî ve İbn Fûrek'ten (ö.406/1015) ilim alan¹⁶⁶ Ebû Zer, Eş'arî mezhebine mensuptu.¹⁶⁷ Onun, Bâkılânî'nin görüşlerine meylettiğini gören talebesi Ebû'l-Velîd el-Bâcî ona, bunun sebebini sorduğunda o şu cevabı vermiştir: "Bir gün Dârakutnî'yle beraber Bağdat'ta yürürken Kādî Ebû Bekir'le karşılaştık. Dârakutnî ona sarıldı ve onu yüzünden ve gözlerinden öptü. Dârakutnî'nin o adama saygısına ve ikramına şaşıtm kaldım. Ayrıldıklarında onun kim olduğunu sordum. 'Müslümanların imâmı ve dinin müdafisi Kadı Ebû Bekir b. et-Tayyib'dir' diye cevap verdi. O andan itibaren ona tabi oldum. Horasan illerine ve başka hangi şehre girdiysem ehl-i sünnetten onun mezhebinde olmayan hiçbir kimse yoktu."¹⁶⁸ Benzer bir rivayette Herâtlı olduğu halde Mâlikî ve Eş'arî görüşleri nasıl benimsediği sorulduğunda Ebû Zer, hadis talebi için Bağdat'a geldiğinde Dârakutnî'ye tabi olup onunla birlikte dolaşırken onun Bâkılânî'ye hürmetine şahit olduğunu ve onu 'Seyfu's-sünne' diye tanıttığını, bu sebeple hem amelde hem itikatta onun görüşlerini benimsediğini söylemiştir.¹⁶⁹ Talebesi Şetencâlî de onun selefin yolunu takip ettiğini ifade etmiştir.¹⁷⁰

¹⁶⁰ İbn Asâkir, *Târîh*, 37: 392; İbn Ruşeyd, *İfâdetü'n-nasîh*, 40; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 15: 688.

¹⁶¹ Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2:276.

¹⁶² Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2:214.

¹⁶³ Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2:276; İbn Ferhûn, *Dîbâc*, 311.

¹⁶⁴ Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2:276.

¹⁶⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 15: 688.

¹⁶⁶ Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2:276; Zehebî, *Siyer*, 17: 557; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, 5: 164.

¹⁶⁷ İbn Asâkir, *Tebyîn*, 255; Zehebî, *Siyer*, 17: 557; Sezgin, *Târîh*, 1: 479. İbnü'l-Cevzî, onun Eş'arî görüşleri benimsediğini 'kıyle' diyerek nakleder. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15:287.

¹⁶⁸ Zehebî, *Siyer*, 17:558; *Tezkire*, 3: 1104-1105.

¹⁶⁹ İbn Asâkir, *Tebyîn*, 255-256; Zehebî, *Siyer*, 17:559; *Tezkire*, 3: 1105; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, 2:509.

¹⁷⁰ İbn Ruşeyd, *İfâdetü'n-nasîh*, 42.

Kelam ilmiyle meşgul olan Ebû Zer'in *es-Sünne ve's-sıfât, Delâilü'n-nübüvve* adlı eserleri bulunmaktadır. O, Bâkılânî'den öğrendiği görüşlerin Mekke'de yayılmasında önemli rol üstlenmiştir. Hatta o zamana kadar kelâmî meselelere, tartışmalara girilmeyen, fıkıh, hadis ve Arap diliyle meşgul olunan, aklî ilimlere dalınmayan Mekke'ye kelâm tartışmalarını ilk getiren olduğu için bazı kesimlerce ağır bir şekilde eleştirilmiştir. Sözgelimi Ebû Üsâme el-Mekkî'nin "Allah Ebû Zer'e lanet etsin! Çünkü o kelâm (tartışmaların)ı Harem'e ilk getiren ve Mağrib'e yayandır." dediği,¹⁷¹ Ebû İsmâîl el-Herevî'nin de ondan bir hadis sema ettikten sonra onu terk ettiği¹⁷² nakledilmiştir. Ebû Zer'in Kuzey Afrika ve Endülüs'e gittiği net olarak bilinemese de kelâm ilmi ve Eş'arî görüşlerin bu bölgeye taşınmasında onun Mağribli öğrencilerinin etkisinin olduğu ifade edilmiştir.¹⁷³

Ebû Zer'e nispet edilen görüşlerden birisi, daha önceden yazmayı bilmemesine rağmen Hz. Peygamber'in Hudeybiye sözleşmesini kendi eliyle yazdığını ve itiraz edilen kısmı kendisinin sildiğini, bunun onun mucizelerinden biri olduğunu savunmasıdır.¹⁷⁴

5. Zühdü

Kaynaklarda ibadete düşkün,¹⁷⁵ dindar,¹⁷⁶ fazilet sahibi¹⁷⁷ birisi olarak anılan Ebû Zer el-Herevî'nin, dünyaya fazla değer vermeyerek,¹⁷⁸ azla yetinip zahidane yaşayan,¹⁷⁹ sûfî,¹⁸⁰ hiçbir şeyi biriktirmeyip eline geçeni dağıtan, cömert¹⁸¹ biri olduğu vurgulanmıştır. O, vera' sahibi,¹⁸² iyiye götüren, güzelleştiren bir rehber, imâm,¹⁸³ sûfî¹⁸⁴ gibi nitelemelerle zühd ve takva sahibi olarak tavsif edilmiş, bu özellikleriyle onun tasavvuf konusunda

¹⁷¹ Ebû İsmâîl el-Herevî'nin *Zemmu'l-kelem* adlı eserinin yazmasından nakledilen bu bilgi matbu nüshada bulunmamıştır. Bkz. Ebû Zer el-Herevî, *el-Cüz' min Fevâidi Hadîsi Ebî Zer Abd b. Ahmed el-Herevî*, nşr. Ebu'l-Hasen Semîr b. Hüseyin (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1998), 17 (muhakkikin girişi).

¹⁷² Ebû Zer, *el-Cüz'*, 19 (muhakkikin girişi).

¹⁷³ Zehebî, *Siyer*, 17: 557.

¹⁷⁴ Ömer b. Alî İbnü'l-Mülakkın, *Gâyetü's-sûl fî hasâisi'r-rasûl*, nşr. Abdullâh Bahruddîn (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1993), 23.

¹⁷⁵ İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, 5:164.

¹⁷⁶ Hatîb, *Târîh*, 12:457; Zehebî, *Siyer*, 17: 556; *Tezkire*, 3: 1104.

¹⁷⁷ Hatîb, *Târîh*, 12:457; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2: 276; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15:287; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 5:36.

¹⁷⁸ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2:276; İbn Ruşeyd, *İfâdetü'n-nasîh*, 43.

¹⁷⁹ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2:276; Zehebî, *Tezkire*, 3:1106.

¹⁸⁰ Fârisî, *Târîhu Nisâbûr*, 401; Kehhâle, *Mu'cem*, 2:38.

¹⁸¹ Fârisî, *Târîhu Nisâbûr*, 401; Zehebî, *Siyer*, 17:559; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 5:36.

¹⁸² İbn Ruşeyd, *İfâdetü'n-nasîh*, 41; Zehebî, *Siyer*, 17:559; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, 5:164.

¹⁸³ Zehebî, *Siyer*, 17:554; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 5:36.

¹⁸⁴ İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 5: 36.

emsal gösterilen Harem şeyhlerinden biri haline geldiği ifade edilmiştir.¹⁸⁵ Kaynaklarda zikredilmese de kendisine “Ebû Zer” lakabının verilmesinin altında onun bu yaşantısının etkisi olduğu akla gelmektedir.

D. Eserleri

Muhaddis, müfessir ve fakih olarak tanınan Ebû Zer sadece kitap râvîsi olarak kalmamış, pek çok eser telif etmiştir. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

1. el-Müsnedü's-sahîhu'l-muharrec ale's-Sahîhayn¹⁸⁶

İsminden de anlaşılacağı üzere *Sahîhayn* üzerine yapılmış bir tahrir çalışmasıdır. “*es-Sahîhü'l-müsnedü'l-muharrec ale'l-Buhârî ve Müslim*” ve “*el-Müsnedü'l-müellef ale's-Sahîhayn*” şeklinde de anılan, çok güzel, hacimli bir eserdir.¹⁸⁷ Ebû Zer'den talebesi Uzrî rivayet etmiştir.¹⁸⁸

2. el-Müstedrek alâ Sahîhi'l-Buhârî ve Müslim¹⁸⁹

Buhârî ve Müslim'in *Sahîhleri* üzerine yapılmış bir istidrâk çalışması olduğu anlaşılan bu eserin, Ebû Zer'in engin bilgisini gösteren tek ciltlik hoş bir çalışma olduğu ifade edilmiştir.¹⁹⁰ Eser, *el-İlzâmât*,¹⁹¹ *Tahrîcu'l-İlzâmât*¹⁹² veya *el-Müstahrec ale'l-İlzâmât* olarak da zikredilmiş ve Dârekutnî'nin Buhârî ve Müslim'in şartlarına uyduğu için eserlerine almaları gerektiğini belirttiği hadisleri müsned tarzda toplayan bir çalışma olduğu belirtilmiştir.¹⁹³ Aynı zamanda Dârekutnî'nin *el-İlzâmât* adlı eserinin râvîlerinden biri olan Ebû Zer'in bu çalışması talebeleri Uzrî ve İbn Manzûr tarafından rivayet edilmiştir.¹⁹⁴ *Sahîh*'in şartlarına uymayan Ebû Müslim el-Kâtib isimli râvînin rivayetlerini içermesi gerekçesiyle Ebu'l-Kâsım ez-

¹⁸⁵ Fârisî, *Târîhu Nîsâbûr*, 401; Zehebî, *Siyer*, 17: 559; *Tezkire*, 3:1106.

¹⁸⁶ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2:276; İbn Hayr, *Fehrese*, 254; İbn Ruşeyd, *İfâdetü'n-nasîh*, 43; Zehebî, *Siyer*, 17: 560.

¹⁸⁷ İbn Hayr, *Fehrese*, 254; Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2:277; Zehebî, *Tezkire*, 3:1106. Bazı kaynaklar eserin adını *Müstahrec* şeklinde zikretmişlerdir. Bkz. İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, 5:164; Kettânî, *Hadis Literatürü*, 21 (çeviren hatası); Sandıkçı, *Sahih-i Buhârî Üzerine*, 120.

¹⁸⁸ İbn Hayr, *Fehrese*, 254.

¹⁸⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 2: 1672; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyye*, 1: 438; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3: 269; Kehhâle, *Mu'cem*, 2:38; Muhammed b. Ca'fer Kettânî, *Hadis Literatürü*, trc. Yusuf Özbek (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 21 (mütercimnin notu).

¹⁹⁰ Zehebî, *Siyer*, 17:559-560; *Tezkire*, 3:1106. Yusuf Özbek, bu eserin *İlzâmât* üzerine yapılan dört cüzden müteşekkil bir istihrac çalışması olduğunu öne sürmüştü, (s.16), ancak birkaç sayfa sonra Ebû Zer'in müstahrecinden başka iki ciltlik bir *Müstedrek*'i olduğunu belirtmiştir (s.21). Öyle görülüyor ki bu iki eser sürekli karıştırılmıştır.

¹⁹¹ Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*, 1:285.

¹⁹² İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 141.

¹⁹³ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 141. Ayrıca bkz. Kettânî, *Hadis Literatürü*, 16. İbn Hacer esere atıf yaparken “Ebû Zer bu hadisi Dârekutnî'nin *İlzâmât*'ına müstahrec olarak yazdığı *Müstedrek*'inde tahrir etti” diyerek eseri hem müstahrec çalışması olarak hem de ismini *Müstedrek* olarak zikretmiştir. İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, nşr. İbrahim ez-Zeybek, Adil Mürsid, (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 1: 394; 3: 32.

¹⁹⁴ İbn Hayr, *Fehrese*, 172; İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 141.

Zencânî tarafından bu eserin tenkid edildiğini belirten¹⁹⁵ Zehebî, bu eserden çokça istifade edip notlar düştüğünü ifade etmiştir.¹⁹⁶

3. Fevâ'id

Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunan Ebû Tâhîr İsmâîl b. Halef el-Ensârî el-Endelüsî rivayetiyle günümüze ulaşmış olan eser, muhtelif konularda merfû ve mevkûf 22 rivayet içerir. Şâşî'nin *Fevâ'id*'iyle birlikte tek cilt halinde Mektebetü'r-Rüşd tarafından 1998'de Riyad'da neşredilmiştir.¹⁹⁷ Hicrî 552 tarihli bir yazmasının da Bağdat Evkâf Kütüphanesi'nde 2886/9 numaralı mecmua içinde kayıtlı olduğu belirtilmiştir.¹⁹⁸

4. Ehâdis

Kahire'de Dâru'l-Kütüb 1/106 hadis 1558 nolu yazmanın 333-346. sayfaları arasında bulunmaktadır. Hicrî sekizinci asır tarihlidir.¹⁹⁹

5. Mu'cemü's-şüyûh²⁰⁰

Ebu Zer'e ait iki mu'cemden bahsedilir. Birisinin kendisinden hadis rivayet ettiği kimseleri, diğerinin ise görüşme imkânı bulduğu, ancak kendisinden rivayet almadığı kimseleri muhtevi olduğu belirtilmiştir.²⁰¹ İbn Hayr'ın *Fihristü's-Şeyh Ebî Zer Abd b. Ahmed el-Herevî ve mâ ravâhü min şüyûhihî* adıyla zikrettiği eser de bunlardan birisi olmalıdır.²⁰²

Bu eserlerden ilkinin Ebû Zer'in ilim aldığı fakih ve muhaddislerden 300 veya biraz daha fazla ismi içerdiği söylenmiştir.²⁰³ İbn Abdilber tarafından rivayet edilen ikinci eserde de biri bayan olmak üzere 329 hocanın zikredildiği, ayrıca 620 hadis içerdiği belirtilmiştir.²⁰⁴ Tek ciltten oluşan bu eserine Ebû Zer şöyle başlamıştır: "Hamd âlemlerin Rabbine. O'na hamdeder, ondan yardım dilerim. O'na güvenir, O'na dayanırım. Nefsimin serrinden ve amellerimin kötüsünden O'na sığınırım. Onun hidayet verdiğini

¹⁹⁵ Zehebî, *Tezkire*, 3: 1176.

¹⁹⁶ Zehebî, *Siyer*, 17: 559-560; *Tezkire*, 3: 1106.

¹⁹⁷ Eseri neşreden Ebu'l-Hasen Semîr es-Sa'dî, eserin râvîsini Ebû Tâhîr es-Silefî olarak zikretmiştir. Oysaki tahkik ettiği kısmın başında râvînin adı İsmâîl b. Halef şeklindedir. Ebû Zer'i ehl-i sünnet âlimi olarak görmeyen, hatta sırf Eş'arî olduğu için onun *es-Sünne ve's-sifât* adlı eserinin ehl-i sünnet kitabı sayılmayacağını ifade eden (bkz. 17-18) nâşirin, düştüğü bu hata oldukça manidardır.

¹⁹⁸ Sezgin, *Târîh*, 1:479.

¹⁹⁹ Sezgin, *Târîh*, 1:479.

²⁰⁰ İbn Hayr, *Fehrese*, 130 (İbn Manzûr tarafından rivayet edilmiştir); Kâdî İyâz, *Ğunye*, 225; Zehebî, *Siyer*, 17: 555, 560.

²⁰¹ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2:276.

²⁰² İbn Hayr, *Fehrese*, 382 (Ebu'l-Hasen Şureyh b. Muhammed > babası; İbn Manzûr>Ebû Zer; Alî b. Abdillâh b. Mevheb> Bâcî tarikleriyle). Ayrıca bkz. Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 1:157.

²⁰³ Kâdî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2:276. İbn Ferhûn, bu sayıyı 1100 olarak verir. İbn Ferhûn, *Dîbâc*, 311.

²⁰⁴ Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 2:611.

saptıracak, saptırdığına da hidayet edecek yoktur... Bu kitabımda muhtelif şehirlerde kendilerinden hadis yazdığım hocalarımı zikrettim. Her birinden alfabetik olarak bahsettim. İsmi elifle başlayanlar: İsmi Ahmed olanlar:..."²⁰⁵

6. es-Sünne ve's-sıfât²⁰⁶

Zehebî, bu eserin Beyhakî'nin metoduyla yani haddesena ve ahbarânâ ile telif edildiğini belirtmiştir.²⁰⁷ İbn Hayr'ın, adını sadece *es-Sünne* olarak zikrettiği eser, Muhammed b. Şureyh, Ahmed b. Muhammed el-Havlânî ve İbn Manzûr tarafından Ebû Zer'den rivayet edilmiştir.²⁰⁸

7. Fezâilü'l-Kur'ân²⁰⁹

İbn Hayr, kitabın Uzrî'nin rivayetiyle kendisine geldiğini belirtmiş, ancak bu kitabın Ebû Zer'in oğlu İsbâ tarafından rivayet edildiğini öne sürülmüştür.²¹⁰

8. el-Menâsik (Menâsikü'l-hac):²¹¹

Bu eseri Ebu Zer'den, Muhammed b. Şureyh, İbn Manzûr ve Uzrî'nin rivayet ettiği, İbn Şureyh'in semâ'ının hac yaptığı 433 yılının Zilhicce ayında olduğu belirtilmiştir.²¹²

9. Diğer Eserleri

Ebû Zer'e nispet edilen diğer eserler arasında Uzrî tarafından rivayet edilen *Bey'atü'l-Akabe*, *Delâilü'n-nübüvve*, *ed-Du'â (ed-De'avât)*, *Hadîsü'l-Ci'râne* ve *Hayber*, (*Fezâilü'l-İdeyn*, *ez-Zinâ*, *Sîratü'n-Nebî* ve *ashabihî fî İshim ve tehallihim anî'd-dünya*;²¹³ Uzrî ve Şetencâlî tarafından nakledilen *er-Rü'yâ ve'l-menâmât*;²¹⁴ İbn Manzûr tarafından rivayet edilen *Mesânîdü'l-Muvatta'*

²⁰⁵ Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 2:611. Kettânî, bu alıntıyı yaptığına göre eserin yazmasını görmüş olmalıdır.

²⁰⁶ Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2:276; Zehebî, *Tezkire*, 3:1106.

²⁰⁷ Zehebî, *Siyer*, 17:559.

²⁰⁸ İbn Hayr, *Fehrese*, 225.

²⁰⁹ Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2: 277 (*Kitâbü'l-Kur'ân* olarak verilmiştir); İbn Hayr, *Fehrese*, 62; Zehebî, *Siyer*, 17: 560; *Tezkire*, 3: 1106. Eserlerinde bu kitaba atıfta bulunan Süyûtî (Bkz., *el-İtkân*, 2: 161, 175; *ed-Dürü'l-mensûr*, 1: 38, 97, 98, 113, 116, 118, 545), bir başka yerde eserin adını *Şemâilü'l-Kur'ân* olarak vermiştir. Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 425.

²¹⁰ İbn Hayr, *Fehrese*, 62; Kettânî, *Hadis Literatürü*, 84.

²¹¹ Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2:277; İbn Hayr, *Fehrese*, 216, 254.

²¹² İbn Hayr, *Fehrese*, 216. Süyûtî bu eserine atıfta bulunmuştur. Süyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, 2: 431.

²¹³ Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2:277; İbn Hayr, *Fehrese*, 254; İbn Ruşeyd, *İfâdetü'n-nasîh*, 43. *Fehrese*'nin matbu nüshasında dördüncü kitabın adı *Hadîs (Ma'dâne) ve Huneyn* şeklinde tahrif olmuştur. *Hadîs* olarak zikredilen ve Ebû Zer'in oğlu İsbâ tarafından rivayet edildiği belirtilen eser de bu olsa gerektir. Bkz. Kettânî, *Hadis Literatürü*, 145 (mütercimnin notu). Son sıradaki kitap bir başka yerde *Ma'îşetü'n-Nebî* olarak zikredilmiştir. İbn Hayr, *Fehrese*, 242. Kādî İyâz'ın *Şehâdetü'n-nebî* ve *ashâbihî* olarak zikrettiği eser de bu olmalıdır. Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2:277. Ayrıca bkz. İbn Ruşeyd, *İfâdetü'n-nasîh*, 43.

²¹⁴ Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2:277; İbn Hayr, *Fehrese*, 233, 254.

(*el-Muvatta'ât*);²¹⁵ Trablusî tarafından rivayet edilen *Fazlu yevmi âşûrâ*;²¹⁶ ayrıca *et-Tefsîr/Tefsîru'l-Kur'ân*,²¹⁷ *Fezâilü Mâlik b. Enes, Kerâmâtü'l-evliyâ, Mâ ruviye fî Bismillâhirrahmânirrahîm, er-Ribâ ve'l-yemînü'l-fâcira, Şehâdetü'z-zûr* ve *el-Câmi'*²¹⁸ adlı eserler bulunmaktadır.

Ebû Zer'in bunlardan başka da telif ettiği kitap ve cüzlerin bulunduğunu söyleyen Zehebî, onun bazı eserlerini görmediğini, eser isimlerini Kādî İyâz'dan naklettiğini belirtmiştir.²¹⁹ İbn Hacer ise biri Ebû Zer'in oğlu İsâ, diğeri Ebu'l-Hüseyn b. el-Mühtedî, sonuncusu da Abdullâh b. el-Hasen b. Ömer el-Mukrî tarafından rivayet edilmiş olan Ebû Zer'in hadisinden üç ayrı cüze ulaştığını belirtmiştir.²²⁰

Burada zikredilmesi gereken bir husus da onun, kitaplarının muhafazası konusunda oldukça hassas oluşudur. Nitekim bir gün kendisi köyde ailesinin yanında iken talebelerinden fakih Ebû İmrân el-Fâsî, Mekke'de onun kitaplarının bulunduğu yere gelip kitaplara bakan görevliden Ebû Zer'e ait bazı kitapları o yokken istinsah etmek, geldiğinde de ona kıraat ederek rivayet hakkını almak için yardımcı olmasını istemişti. Bunu kendisinin yapamayacağını ifade eden görevli, kitapların bulunduğu odanın anahtarlarını vererek istediği kitabı kendisinin alabileceğini ve istinsah edebileceğini söylemişti. Ebû İmrân, derhal anahtarları almış ve istediği kitapları çıkartmıştı. Bunu haber alan Ebû Zer, hemen bineğine atlayıp Mekke'ye gelmiş, kitaplarını Ebû İmrân'dan almış ve kızgınlıkla bunları ona rivayet etmeyeceğine dair yemin etmişti.²²¹ Bu hadise onun bu konudaki titizliğini göstermektedir.

Sonuç

Sahih-i Buhârî'nin Ferebrî nüshasının önemli râvîleri arasında yer alan ve *Sahih*'in üç ayrı rivayetini birleştirerek bir nevi edisyon kritiği yapan Ebû Zer el-Herevî'yi konu edinen bu çalışmada, Ebû Zer'in hayatı ve ilim tarihindeki yeri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çağının ilim geleneğine uyarak memleketindeki âlimlerden ders aldıktan sonra ilim yolculuklarına çıkan Ebû Zer, pek çok ilim merkezini dolaştıktan sonra Mekke'ye yerleşmiş

²¹⁵ Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 1: 106; 2: 277; İbn Hayr, *Fehrese*, 77. Ebû Zer, ayrıca *Muvatta'*'ın Şeybânî nüshasının râvilerindedir. Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 2:611.

²¹⁶ Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2:277; İbn Hayr, *Fehrese*, 270.

²¹⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1:441; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyye*, 1:438; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3:269; Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, 113.

²¹⁸ Kādî İyâz, *Tertîbü'l-medârik*, 2: 276, 277; İbn Ruşeyd, *İfâdetü'n-nasîh*, 43; Zehebî, *Siyer*, 17: 560.

²¹⁹ Zehebî, *Siyer*, 17: 560.

²²⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *el-Mu'cemü'l-müfehres ev tecrîdü esânîdi'l-kütübi'l-meşhûra ve'l-eczâü'l-mensûra*, nşr. Muhammed Şekkûr el-Meyâdinî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1999), 283.

²²¹ Zehebî, *Siyer*, 17:560-561.

ve tedris faaliyetini burada sürdürmüştür. Hocaların çokluğuna özellikle dikkat çekilen Ebû Zer, hacca gelen birçok ilim talebesinin kendisinden ilim alması sayesinde şöhret bulmuş, şanı ve özel bir metotla telif ettiği *Sahîh-i Buhârî* nüshası farklı coğrafyalara ulaşmıştır. Eş'arî kelamcısı Bâkîllânî'yle tanışmasından sonra Mâlikî ve Eş'arî mezhebini benimsemiş, Eş'arî görüşlerinin yayılmasında da etkili olmuştur. Daha çok *Sahîh* nüshasıyla tanınan Ebû Zer'in, bundan başka kendi telif ettiği pek çok eserinin bulunduğu, ayrıca birçok kitabın da râvîsi olduğu görülmüştür. Özellikle talebesi olduğu hâdis hâfızı Dârekutnî'nin eserlerinin günümüze ulaşması, başkalarının yanı sıra, onun gayretleriyle olmuştur. Râvîsi olduğu eserler ve Bâcî gibi ün yapmış talebeleri, onun ilmî şahsiyetinin enginliğini ortaya koyar mahiyettedir. Ona ait olduğu belirtilen *Sahîh* nüshasının Mescid-i Nebevî ve Ezher kütüphanelerindeki örneğinin neşredilmesi ve İstanbul kütüphanelerindeki nüshalarının farkına varılması sevindirici bir gelişme olsa da bu eserin Ebû Zer'in notlarını da içeren daha geniş tahkikli bir baskısının yapılması, ayrıca telif ettiği diğer eserlerin bulunarak neşredilmesi onun daha iyi tanınmasını sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- AYDINLI, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2009.
- BÂCÎ, Ebu'l-Velîd Süleymân b. Halef. *et-Ta'dîl ve't-tecrîh li-men harrace anhü'l-Buhârî fi'l-Câmi's-sahîh*. Nşr. Ahmed Lebzâr. 3 Cilt. Fas: Vüzâratü'l-evkâf, ts.
- BAĞDATLI İSMÂİL PAŞA. *Hedyyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*. 2 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951-1955.
- BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiu's-sahîh min rivâyeti Ebî Zer el-Heravî an meşâyihî's-selâseti el-Küşmeyhenî ve'l-Müstemlî ve's-Serahsî*. Nşr. Abdülkâdir Şeybe el-Hamd, 3 Cilt. Riyâd: y.y., 2008.
- BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiu's-sahîh*. Nşr. Muhyiddîn el-Hatîb. 4 Cilt. Kâhire: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1400.
- BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmâîl. *et-Târîhu'l-kebîr*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmâîl. *et-Târîhu's-sağîr*. Nşr. Mahmûd İbrâhîm Zâyed. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1986.
- CUM'A Fethî Abdülhalîm. *Rivâyâtü'l-Câmi's-sahîh ve nüshahî*. 2 Cilt. Katar: Dâru'l-Felâh, 2013.
- EBÛ ZER el-Herevî. *el-Cüz' min Fevâidi Hadîsi Ebî Zer Abd b. Ahmed el-Herevî*. Nşr. Ebu'l-Hasen Semîr b. Hüseyin. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1998.

- EDİRNEVÎ, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. Nşr. Süleyman b. Sâlih Kazzî. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1997.
- FÂRİSÎ, Ebu'l-Hasen Abdülğâfir b. İsmâîl. *el-Müntehab mine's-siyâk li Târîhi Nisâbûr*. Nşr. Muhammed Ahmed Abdülazîz. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1989.
- FÜLLÂNÎ, Sâlih b. Muhammed. *Katfu's-semer fi rafî esânîdi'l-musannefât fi'l-fünûn ve'l-eser*. Nşr. Âmir Hasen Sabrî. Cidde: Dâru's-Şurûk, 1984.
- GAVRÎ, Seyyid Abdülmâcid. *Mevsûatü ulûmi'l-hadîs ve funûnihî*. 3 cilt. Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 2012.
- HATÎB el-BAĞDÂDÎ, *Târîhu medîneti's-selâm ve ahbâru muhaddisihâ*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 17 cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001.
- Itr, Nûruddîn. *Menhecü'n-nakd fi ulûmi'l-hadîs*, Dimeşk-Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2015.
- İbn ASÂKÎR, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh. *Târîhu medîneti Dimaşk*. Nşr. Muhibbuddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrî. 80 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr: 1995-2000.
- İbn ASÂKÎR, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh. *Tebyînü kizbi'l-müfterî fi ma nüsibe ile'l-imâm Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*. Dimaşk: y.y., 1347.
- İbn ÂŞÛR, Muhammed et-Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnûsiyye, 1984.
- İbn ATIYYE, Ebû Muhammed Abdülhak el-Muhâribî. *Fihrisü İbn Atıyye*. Nşr. Muhammed Ebu'l-Ecfân ve Muhammed ez-Zâhî. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1983.
- İbn BEŞKÛVÂL, Halef b. Abdilmelik el-Endelüsî. *es-Sıla fi târîhi eimmeti'l-Endelüs*. Nşr. İbrâhîm el-Ebyârî. 3 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısırî, 1990.
- İbn FERHÛN, İbrâhîm b. Nûreddîn el-Mâlikî. *ed-Dîbâcü'l-müzheb fi ma'rifeti a'yâni ulemâi'l-mezheb*. Nşr. Me'mûn b. Muhyiddîn el-Cennân. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- İbn HACER, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *el-Mu'cemü'l-müfehres ev tecrîdü esânîdi'l-kütübi'l-meşhûra ve'l-eczâü'l-mensûra*. Nşr. Muhammed Şekkûr el-Meyâdînî, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1999.
- İbn HACER, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- İbn HACER, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Tebîrû'l-müntebih bi tahrîri'l-müştebih*. Nşr. Muhammed Alî en-Neccâr. 4 Cilt. Beyrût: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- İbn HACER, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Tehzîbu't-Tehzîb*. Nşr. İbrahim ez-

- Zeybek, Adil Mürşid. 4 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- İbn Hayr, Ebû Bekir Muhammed el-İşbilî. *Fehrese*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- İbn KESÎR, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 25 Cilt. Cîze: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1997-1999.
- İbn RUŞEYD, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer el-Fihri es-Sebtî el-Endelüsî. *İfâdetü'n-nasîh bi't-ta'rîfi bi-senedi'l-Câmiî's-sahîh*. nşr. Muhammed el-Habîb ibnû'l-Hüce. Tunus: Matbaatü's-Şeriketi't-Tünûsiyye, ts.
- İbn TAĞRİBERDÎ, Cemaluddîn Ebu'l-Mehâsin Yûsuf el-Atabekî. *en-Nücûmu'z-zâhira fî mülûki Mısr ve'l-Kahire*. nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin). 16 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-CEVZÎ, Cemalüddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî. *el-Muntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mülûk*. Nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ – Mustafâ Abdülkâdir Atâ. 19 cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-CEZERÎ, Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Lübâb fî tehzîbi'l-Ensâb*. Beyrût: Dâru Sâdır, 1980.
- İbnü'l-EBBÂR, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Kudâî. *el-Mu'cem fî ashâbi'l-kādî el-imâm Ebî Alî es-Sadefî*. Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2000.
- İbnü'l-EBBÂR, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Kudâî. *et-Tekmile li-kitâbi's-Sıla*. nşr. Abdüsselâm el-Herrâs. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbnü'l-İMÂD, Ebu'l-Felâh Abdulhay el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbnü'l-MÜLAKKIN, Ebû Hafs Ömer b. Alî. *Gâyetü's-sûl fî hasâisi'r-rasûl*. Nşr. Abdullâh Bahriiddîn. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1993.
- KADÎ İYÂZ b. Mûsâ el-Yahsûbî. *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*. nşr. Muhammed Sâlim Hâşim. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- KADÎ İYÂZ b. Mûsâ el-Yahsûbî. *el-Gunye Fihristü şüyûhi'l-Kādî İyâz*, Nşr. Mâhir Züheyr Cerrâr. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1982.
- Kandemir, M. Yaşar. "el-Câmiu's-sahîh". *DİA*. 7: 114-123. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- KANDEMİR, M. Yaşar. "Ebû Zer el-Herevî". *DİA*. 10: 256-270. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- KÂTİB ÇELEBÎ, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Keşfu'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*. 2 Cilt. Ankara: Maarif Matbaası, 1941.
-

- Kehhâle, Ömer Rızâ. *A'lâmu'n-nisâ fî âlemeyi'l-arab ve'l-İslâm*. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- KEHHÂLE, Ömer Rızâ. *Mu'cemu'l-müellifin terâcimu musannif'l-kütübi'l-arabiyye*. 4 Cilt. Beyrut: y.y., ts.
- KETTÂNÎ, Abdülhay b. Abdilkebîr. *Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemu'l-meâcim ve'l-meşihât ve'l-müselâât*. nşr. İhsân Abbâs. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1982.
- KETTÂNÎ, Muhammed b. Ca'fer. *er-Risâletü'l-müstatrafe li beyâni meşhûri'l-kütübi's-sünneti'l-müserrefe*. nşr. Muhammed b. el-Muntasir ez-Zemzemî. Dimaşk: y.y., 1964.
- KETTÂNÎ, Muhammed b. Ca'fer. *Hadis Literatürü*. trc. Yusuf Özbek. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- KOÇKUZU, Ali Osman, "Firebrî", *DİA*, 13: 132. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Makkarî, Ahmed b. Muhammed et-Tilmisânî. *Nefhu't-tîb min gusni Endelüsi'r-ratîb*. Nşr. İhsan Abbâs. 8 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 1988.
- MUNTASIR el-Hatîb. "Devru Ebû Zer el-Herevî fî Neşri'l-Eş'ariyyeti bi'l-Mağrib". *Mecelletü'l-Fıkhî'l-Mâlikî*. 11: Kış, 2011, 167. <http://www.achaari.ma/Article.aspx?C=573406/04/2018>.
- ÖZEL, Ahmet. "Bâcî". *DİA*. 4: 414-415. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- ÖZSOY, Abdulvahap. *Buhârî Nüshaları ve Nüsha Farklılıklarının Mahiyeti Üzerine*. Kayseri: Fenomen Yayıncılık, 2016.
- PEDERSEN, Johannes. *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*. trc. Mustafa Macit Karagözoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.
- er-RÂBITATÜ'L-Muhammediyye li'l-ulemâ. "Ahbâr Mütenevvia". erişim: 30 Temmuz 2018, <http://www.arrabita.ma/Article.aspx?C=105054>.
- SANDIKÇI, Kemal. *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*. Ankara: DİB Yayınları, 1991.
- SEM'ÂNÎ, Abdulkerîm b. Muhammed. *el-Ensâb*. nşr. Abdullâh Ömer el-Bârûdî. Beyrût: Dâru'l-Cinân, 1988.
- SEZGİN, M. Fuad. *Buhârî'nin Kaynakları*. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2000.
- SEZGİN, Fuat. *Târîhu't-türâs el-arabî*. trc. Muhammed Fehmî el-Hicâzî. 10 Cilt. Riyad: Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1991.
- SİLEFÎ, Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed. *el-Vecîz fî zikri'l-mecâz ve'l-mücîz*. Nşr. Muhammed Hayr el-Bikâî. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1991.
- SÜYÛTÎ, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Kâhire: Matbaatu Hicâzî, ts.
- SÜYÛTÎ, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Tabakātu'l-huffâz*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.

- SÜYÛTÎ, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*. 15 cilt. Kâhire: Dâru Hicr, 2003.
- TOPALOĞLU, Nuri. *Selçuklu Devri Muhaddisleri*. Ankara: DİB Yayınları, 1988.
- USLU, Recep. "Herât". *DİA*. 17: 215-218. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Yâkût, Şihâbüddin Ebû Abdullah el-Hamevî. *Mu'cemü'l-buldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2012.
- ZEHEBÎ, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. nşr. Şuayb el-Arnâvut-Ali Ebu Zeyd. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983.
- ZEHEBÎ, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Tezkiretü'l-huffâz*. Beyrut, y.y., 1956.
- ZİRİKLÎ, Hayreddin. *el-A'lâm kâmûsü terâcimi li eşhürî'r-ricâli ve'n-nisâi mine'l-arabi ve'l-müsta'rabîn ve'l-müsteşrikîn*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.

THE LIFE OF ABŪ ZAR‘ AL-HARAWĪ AND HIS SCIENTIFIC PERSONALITY

Ömer Faruk AKPINAR^a

Extended Abstract

Abū Zar‘ ‘Abd b. Aḥmad al-Harawī (d. 434/1043) is a multi-faceted, voluminous scholar who has written works in Qur’ānic sciences, fiqh and kalam, especially ḥadīth. He was born in Harāt, one of the major cities of Khorasan, in 355 or 356 (966 or 967) as a descendant of Hazraj. He has an important place in *Ṣaḥīḥ al-Bukhārī*’s living up to today, which is a work that found fame in Islamic culture as the most reliable book after Qur’ān thanks to the authority of the author in his field and the method and thoroughness he followed.

Abū Zar‘ traveled the important science centers of his time, like Basrah, Baghdad, Damascus, Egypt, Sarakhs, Balkh, Marw, Neyshabur, Mecca and took lessons from many teachers. As a matter of fact, he collected the names of the teachers he learned from them in a book and the number of teachers mentioned in this book exceeded 300.

Abū Zar‘ was a reliable, trustworthy and accurate scholar. His vast accumulation about the authenticity and narrators of hadith, and his meticulousness in hearing (semā’), and the beauty of his method in many works, and also his being very sensitive about the preservation of books was pointed out. In addition it was stated that the work he had done on *Ṣaḥīḥs* of al-Bukhārī and Muslim, called *Ṣaḥīḥayn*, signified the strength of his memory. This work includes many hadiths which both of two author did not take into their collection despite the accordance of their conditions.

Abū Zar‘ accepted the Maliki denomination. Despite the fact that he had a clairvoyance in the Islamic jurisprudence and was considered a faqīh, refrained from giving a fatwa and directed people who asked him a fatwa to other faqihs. At the same time, some of his works mentioned in the sources

^a Res. Asst. Dr., Sakarya University Theology Faculty, ofakpinar@sakarya.edu.tr

are about fiqh, *al-Manasik*, *al-Ribā* etc. It was also attributed to him a commentary book (Tafsir) and a work on the virtues of surah.

Abū Zarʿ has also works related to aqid. Likewise, he also pioneered the propagation of the views of Ashʿarī theologian Abū Bakr al-Bāqillānī, one of his teachers whose denomination adopted by him. According to sources, he adopted al-Bāqillānī's views when he saw the respect and compliment of his teacher al-Dāraqutnī to him. In this, the fact that his own thinking is in line with Bāqillānī's views should be as effective as his devotion to his teacher, al-Dāraqutnī.

In addition to his own works the books he narrated brought him an important position in the history of science. By transmitting them to next generation, he contributed two great history books of *al-Bukhārī* other than his *Ṣaḥīḥ* and some important works of al-Dāraqutnī.

The main point that earned Abū Zarʿ fame is his being a *Ṣaḥīḥ al-Bukhārī*'s narrator. Because he revealed one of the first examples of the editorial critique by combining three separate narrations of Farabrī's copy of *Ṣaḥīḥ* and by this endeavor he contributed to the preference of the Farabrī narration to others. The fact that he taught *Ṣaḥīḥ* in Mecca, where he he got married and lived a significant part of his life, enabled his own copy to spread to different geographies. Because he made a pilgrimage every year and read *Ṣaḥīḥ* in there to the people came to listen him from all over the world. When the soundness of his memory and perfection is added to this, many scholar heard *Ṣaḥīḥ* from him and obtained permission to transmit it. His son Abū Maktūm ʿĪsā, Abu al-ʿAbbās al-ʿUdhri, Bājī, Abd al-Ghanī al-Azdī, Abū ʿImrān al-Fāsī, Shatanjālā, Ibn Shurayḥ, Ibn ʿAbd al-Bar and Khatīb al-Baghdādī are the most prominent belong them. It is noteworthy that Ibn Hajar, the famous hadith scholar, accepted Abū Zarʿs copy as basis for his commentary work.

Next to all this, thanks to his devoutness life he became one of the al-Haram sheikhs who were exemplary in mysticism. He is an exemplary personage for scholars by paying no attention the world and being so generous enough to hand out everything he has to others. Maybe that's why he was called "Abū Zarʿ".

This article aims to reveal Abū Zarʿ al-Harawī's life, his scientific surroundings and his position in Islamic sciences, in particular his place between the *Ṣaḥīḥ al-Bukhārī*'s narrators and some features of his *Ṣaḥīḥ* script which was published latterly using two separate manuscripts, even if it would be appropriate to make a large edition of it including his own notes. In addition, an example of the narrative tradition of the book will be put

forward by pointing to the 21 works that he narrated.

Keywords: Ḥadīth, Biography, Abū Zar‘ al-Harawī, Ṣaḥīḥ al-Bukhārī, al-Jāmi‘ al-ṣaḥīḥ

